

Terakki ve Tekâmül Fikrinin Son Dönem Osmanlı Kelâm Düşüncesine Etkileri

Abdurrahman Atalay
Dr. Öğr. Üyesi

 0000-0001-8404-1528
Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Kelâm Anabilim Dalı
ROR : 00r9t7n55

a.atalay@gumushane.edu.tr
Gümüşhane/Türkiye

Öz

Bu makale, ilerleme düşüncesinin Batı düşünce tarihinde geçirdiği kavramsal dönüşümü tahlil etmekte ve bu düşünsel arka planın son dönem Osmanlı kelâm düşüncesine yansımalarını incelemeyi amaçlamaktadır. İlerleme fikri, hayatın başlangıcı, anlamı ve nihai istikametine dair insanî arayıştan doğmuş; tarih ve tabiat tasavvurlarındaki değişimlere paralel olarak farklı dönemlerde farklı kavramlarla ifade edilmiştir. Antik çağın durağan ve döngüsel kozmoloji anlayışı içerisinde ilerleme *prokope* kavramı ile sınırlı ve niteliksel bir gelişim şeklinde ele alınırken, Orta Çağ'da teolojik ve hiyerarşik düzen çerçevesinde ahlâkî ve ruhsal kemâli ifade eden *profectus* anlayışı ön plana çıkmıştır. Yeni Çağ'da ise tarih ve tabiatın lineer bir gelişim süreci olarak kavranmasıyla birlikte ilerleme, sürekli değişim ve mükemmelleşmeyi esas alan *progresus* kavramı üzerinden temellendirilmiştir. Modern dönemde ilerleme düşüncesi, bilimsel devrimler ve Aydınlanma felsefesiyle birlikte ontolojik ve epistemolojik bir ilke hâline gelmiş; bu doğrultuda pozitivist, materyalist, Darwinist ve sosyal Darwinist teoriler insanlık tarihini ve insanla ilişkili tüm alanları geleceğe doğru zorunlu ve kesintisiz bir gelişim süreci olarak açıklamıştır. Evrimci tarih anlayışının belirleyici olduğu bu yaklaşım, yalnızca tabiat bilimleriyle sınırlı kalmamış; toplum, kültür, ahlâk ve din gibi alanlara da teşmil edilmiştir. Bu çerçevede dinî inançlar ve geleneksel kabuller, aşkın ve değişmez hakikatler olmaktan ziyade tarihsel şartlar içerisinde ortaya çıkan ve zamanla gelişen olgular olarak yeniden yorumlanmıştır. Batı'da güçlü bir teorik ve kavramsal zemin kazanan ilerleme paradigması, modernleşme süreçleri aracılığıyla Osmanlı entelektüel dünyasına taşınmış; özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren terakki ve tekâmül kavramları etrafında yeni bir düşünsel çerçevenin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Siyasî, askerî, malî ve sosyal alanlarda yaşanan çözümlerin yanı sıra modern bilim ve felsefenin etkisi, Osmanlı aydınlarını Batı menşeli ilerleme anlayışıyla yüzleşmeye sevk etmiştir. Bu yüzleşme, klasik kelâmın bilgi, varlık ve tarih anlayışının yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmış ve dinî düşüncenin modern bilimsel söylemle ilişkisi tartışma konusu hâline gelmiştir. Bu makalede, söz konusu ilerleme anlayışının son dönem Osmanlı kelâm düşüncesinde nasıl karşılandığı ve dönüştürüldüğü tarihsel ve karşılaştırmalı bir yöntemle ele alınmaktadır. Bu çerçevede, yaklaşımlarıyla dönemin temel bakışını büyük oranda temsil eden Musa Kâzım Efendi (ö. 1920), Filibeli Ahmed Hilmi (ö. 1914), İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946), Elmalılı Muhammed Hamdi (ö. 1942), Ömer Nasûhî Bilmen (ö. 1971) ve Aksekili Ahmet

Hamdi'nin (ö. 1951) yaratılış, ilk insan, dinlerin zuhuru ve tarihsel gelişimi gibi temel kelâmî tartışmalardaki tutum ve görüşleri mukayeseli olarak incelenmektedir. Çalışma, bu mütefekkirlerin Batı kaynaklı ilerleme ve evrim düşüncesi karşısında geliştirdikleri eleştirel ve uzlaştırmacı tutumları ortaya koymayı; İslâmî geleneğin temel kabullerini koruyarak modern düşünceyle nasıl bir denge kurmaya çalıştıklarını göstermeyi hedeflemektedir. Bu yönüyle makale, Osmanlı kelâm düşüncesinin modernlik karşısındaki dönüşümünü anlamaya katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Kelâm, Terakki, Tekâmül, Son Dönem Osmanlı Düşüncesi, Modernleşme

Atıf Bilgisi

Atalay, Abdurrahman. “Terakki ve Tekâmül Fikrinin Son Dönem Osmanlı Kelâm Düşüncesine Etkileri”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Haziran 2026), 430-459. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2026.12.1.16>

Geliş Tarihi	20.01.2026
Kabul Tarihi	28.03.2026
Yayın Tarihi	30.06.2026
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Makale Bilgisi	Araştırma Makalesi
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.
Yapay Zekâ Kullanımı	Makalede cümle düşüklüklerini ve yazım yanlışlarını düzeltmek için ChatGPT'den, Abstract kısmının hazırlanmasında DeepL'den yararlandım. Yapay Zeka kullanımına ilişkin tüm sorumluluk yazarlara aittir.

The Effects of the Idea of Progress and Development on Late Ottoman Theological Thought

Abdurrahman Atalay
Ast. Prof.

 0000-0001-8404-1528
Gümüşhane University, Faculty of
Divinity, Department of Theology
ROR 00r9t7n55

a.atalay@gumushane.edu.tr
Gümüşhane, Türkiye

Abstract

This article analyzes the conceptual transformation of the idea of progress in Western intellectual history and aims to examine its reflections in late Ottoman theological thought. The idea of progress emerged from the human quest for the origin, meaning, and ultimate direction of life; it has been expressed through different concepts in different periods, parallel to changes in conceptions of history and nature. Within the static and cyclical cosmological understanding of antiquity, progress was approached as a limited and qualitative development through the concept of prokope, while in the Middle Ages, the concept of profectus, expressing moral and spiritual perfection within a theological and hierarchical order, came to the fore. In the modern era, with the understanding of history and nature as a linear process of development, progress was grounded in the concept of progressus, which is based on continuous change and perfection. In the modern era, the idea of progress became an ontological and epistemological principle alongside scientific revolutions and Enlightenment philosophy. In this vein, positivist, materialist, Darwinist, and social Darwinist theories explained human history and all areas related to humans as a necessary and uninterrupted process of development towards the future. This approach, determined by an evolutionary understanding of history, was not limited to the natural sciences; it was also applied to areas such as society, culture, ethics, and religion. Within this framework, religious beliefs and traditional acceptances were reinterpreted as phenomena that emerged within historical conditions and developed over time, rather than as transcendent and immutable truths. The paradigm of progress, which gained a strong theoretical and conceptual grounding in the West, was transferred to the Ottoman intellectual world through modernization processes; particularly from the second half of the 19th century onwards, it paved the way for the formation of a new intellectual framework centered around the concepts of progress and development. The disintegration experienced in the political, military, financial, and social spheres, as well as the influence of modern science and philosophy, compelled Ottoman intellectuals to confront the Western understanding of progress. This confrontation necessitated a re-evaluation of classical kalām's understanding of knowledge, existence, and history, and the relationship between religious thought and modern scientific discourse became a topic of debate. This article examines how this understanding of progress was met and transformed in late Ottoman kalam thought using a historical and comparative method. Within this framework, the

positions and views of Musa Kâzım Efendi (d. 1920), Filibeli Ahmed Hilmi (d. 1914), İzmirli İsmail Hakkı (d. 1946), Elmalılı Muhammed Hamdi (d. 1942), Ömer Nasûhî Bilmen (d. 1971), and Aksekili Ahmet Hamdi (d. 1951), who largely represent the prevailing intellectual outlook of their time, are examined comparatively in fundamental theological debates such as creation, the first human, the emergence of religions, and historical development. The study aims to reveal the critical and conciliatory attitudes these thinkers developed in response to Western ideas of progress and evolution; to show how they sought to strike a balance with modern thought while preserving the fundamental tenets of the Islamic tradition. In this respect, the article aims to contribute to understanding the transformation of Ottoman theological thought in the face of modernity.

Keywords

Theology, Progress, Development, Late Ottoman Thought, Modernization

Citation

Atalay, Abdurrahman. "The Effects of the Idea of Progress and Development on Late Ottoman Theological Thought". *The Journal of Near East University Faculty of Theology* 12/1 (June 2026), 430-459. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2026.12.1.16>

Date of Submission	20.01.2026
Date of Acceptance	28.03.2026
Date of Publication	30.06.2026
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	Ethics Committee Permission is not required for this research. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.
Use of Artificial Intelligence	I used ChatGPT to correct sentence errors and spelling mistakes in my article, and DeepL to prepare the Abstract section. All responsibility for the use of artificial intelligence lies with the authors.

Giriş

Batı'da modern düşünce ve bilim anlayışı, farklı dönemlerde ortaya çıkan felsefî, ilmî ve kültürel akımların etkileşimiyle şekillenmiş; Rönesans, Reform ve Aydınlanma gibi tarihsel aşamalardan geçerek de olgunlaşmıştır. 19. yüzyılda ise pozitivizm, materyalizm, Darwinizm ve sosyal Darwinizm gibi akımlar bu anlayışın temel çerçevesini belirlemiş ve ilerleme düşüncesi dönemin ana yaklaşımı hâline gelmiştir. Bu dönüşüm, modern dönemde insanlık tarihi, dinlerin gelişimi, topluma ve tabiata ilişkin yerleşik kabulleri köklü biçimde değiştirmiştir.

Modern düşünce ve bilim anlayışını şekillendiren bu yaklaşımlar, yalnızca bilimsel alanlarla sınırlı kalmamış; dinî, felsefî, sosyal ve kültürel sahaları da ilerleme/progress ve evrim/evolution kavramları çerçevesinde temellendirmiştir. Bu hâkim bakış, Avrupa'nın zihniyet yapısıyla birlikte modernleşme sürecinde olan toplumlara da doğrudan tesir etmiştir. 19. yüzyılda siyasî, mali ve toplumsal krizlere çözüm arayışındaki Osmanlı düşüncesi de bu etkileşimden payını almış; modernleşme, ıslahat hareketleri ve toplumsal reform tartışmaları bu modern düşünce biçimleri çerçevesinde şekil almıştır.

Öte yandan bu kavramlar, yalnızca teknik ve bilimsel alanları değil; ahlakî, fikrî ve dinî sahaları da derinden etkilemiştir. İnsanın fizikî ve zihnî gelişimi, toplumların ilerlemesi ve dinin tarihsel karakteri gibi kelâmî meseleler ulema ve mütefekkirlerin ilgilendikleri temel konular arasında yer almıştır. Nitekim modern düşünce, insanın vahşetten medeniyete doğru evrimsel bir süreçte ilerlediğini ve dinlerin beşerî telakkilerden doğarak olgunlaştığını öne sürerken; Osmanlı âlimleri, vahyin ilahî kaynağını, dinin özünün değişmezliğini ve tevhit inancının insanın yaratılışına içkin olduğunu vurgulamışlardır. Bununla birlikte dönemin pek çok mütefekkiri, terakki ve tekâmül kavramlarını bütünüyle reddetmek yerine, bunları ilahî irade, yaratılış düzeni ve insanın fitrî olgunlaşması çerçevesinde yeniden yorumlamaya çalışmışlardır.

Bu yaklaşım, bir yandan modern bilimle belirli bir uzlaşma zemini oluştururken, diğer yandan İslâmî metafiziğin sürekliliğini sağlamayı da hedeflemektedir. Bu nedenle terakkici ve tekâmülcü düşünce biçimlerinin son dönem Osmanlı dinî düşüncesindeki etkilerini ortaya koymak, dönemin zihniyet dünyasını ve geleneksel ile modern arasındaki fikrî dönüşüm sürecini anlamak açısından önemli ve kıymetlidir. Bu çalışma, söz konusu kavramların Batı düşüncesindeki tarihsel seyri ile Osmanlı düşüncesine intikal süreçlerini, metin merkezli tarihsel analiz yöntemi çerçevesinde ele almaktadır. Mukayeseli değerlendirme ve içerik analizi teknikleriyle modern kavram ve teorilerin Osmanlı dinî düşüncesine olan kuvvetli tesirine dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Bununla birlikte makalede, modern İslâm düşüncesinin süreklilik, uyum ve yeniden üretim kapasitesine kısmen de olsa işaret edilmeye çalışılmıştır.

1. Kavramsal ve Tarihsel Süreç

Terakki fikri, evrenin, hayatın ve insanın kökeni ile geleceğine dair sorgulamaların şekillendirdiği felsefî bir meseledir. İnsanın mazi ile istikbal arasındaki varoluşsal akışı anlama çabalarından doğan bu fikir, tarih boyunca giderek derinleşmiş ve düşünce tarihinde merkezi bir konum elde etmiştir. Terakki düşüncesinin teşekkülünde, yalnızca beşerin ve hayatın mazisini bilme arzusu değil; mazi, hâl ve istikbale dair bütüncül bir anlam arayışı belirleyici olmuştur. Bu bağlamda, hayata dair yapılan sorgulamalar tabiat ve tekâmül felsefesini, beşeriyete yönelik araştırmalar ise tarih felsefesini ortaya çıkarmıştır. Terakki fikri ise tabiat ve tarih felsefesinden müteşekkildir.¹ Bu çerçevede düşünce tarihinde temelde iki farklı evren tasavvuru gelişmiştir. Bunlardan biri, İlk Çağ ve hususen Orta Çağ düşüncesinde hâkim olan, ebedî düzen, istikrar ve değişmezlik ilkelerine dayanan anlayıştır. Diğeri ise Rönesans ve Aydınlanma dönemleriyle birlikte öne çıkan değişim, hareket ve ilerleme esaslı bakıştır.² Bu iki tasavvura göre ilerleme fikri de yeni muhteva ve anlamlar kazanmıştır. İlerleme, Antik Çağ'da, tarihle irtibatı bulunmayan nötr bir kavram iken; Yeni Çağ'la birlikte hayatın bütün alanlarına sirayet eden ve tarihin bir parçası hâline gelen normatif ve bütünüyle olumlu bir kavrama dönüşmüştür.³

Öte yandan, Batı'da gelişen bu ilerleme düşüncesi, İslâm düşünce geleneğinde yer alan kemâl kavramından önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Batı'da ilerleme, tarihsellik ve aklın özgürleşmesiyle temellendirilirken; İslâm düşüncesinde kemâl, ilahî hikmetin, yaratılış düzeninin ve insanın fitrî olgunlaşmasının bir tezahürü olarak kabul edilmiştir.⁴ Bu farklılık, ilerleme düşüncesinin Osmanlı'da anlaşılma ve yorumlanma şeklini de doğrudan etkilemiştir.

1.1. Antik Dönem ve Orta Çağ'da İlerleme Düşüncesi

Antik Çağ'da değişim ve hareketi önceleyen düşünürler bulunsa da,⁵ dönemin hâkim anlayışı evreni değişmez, döngüsel ve ezelî ilkelerle işleyen bir bütün olduğu fikrine dayanır. Bu anlayışta zaman, başlangıç ve sonu olmayan, sürekli tekrar eden bir döngü olarak kabul edilmiştir. Varlık ise zaman ve mekândan bağımsız, sabit bir “mevcut” fikrine bağlı olarak var olur. Burada değişim ve hareket, mutlak bir yenilik değil, maddenin tabiatındaki sınırlı dönüşümlerin tekrarı ve bir devr-i daimden ibaret görülmüştür.

¹ Mustafa Şekib, *Terakki Fikrinin Menşei ve Tekâmülü* (İstanbul: Amedi Matbaası, 1928), VII-VIII.

² Mustafa Şekib, *Terakki Fikrinin Menşei ve Tekâmülü*, 1.

³ Veysel Kaya, *Türkiye'nin Modernleşme Bağlamında Pozitivist Olmayan İlerleme Düşüncesi: Mustafa Şekip Tunç'ta Terakki Fikri* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 5-6.

⁴ Süleyman Uludağ, “Kemâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25/222; Mehmet S. Aydın, “İnsân-ı Kâmil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/330-331.

⁵ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010), 39-42.

Döngüsel karakterli bu zaman anlayışında,⁶ düzen içinde sabit bir kozmik denge fikri geliştirilmiştir. Tarih de bu kozmik düzenin dışında, tali ve düzensiz bir alan sayılmış;⁷ bu nedenle başlı başına bir düşünce konusu hâline gelmemiştir.⁸ Bu yaklaşıma göre felsefe ve bilimde temel amaç, istidlal yöntemini kullanarak sabit hakikatlerin akıl yoluyla kavranmasıdır.⁹ Burada prokope kavramıyla ifade edilen ilerleme, zamanla ilişkili bir tekemmülü dışarıda bırakarak siyasî, hukukî veya teknik alanlardaki yetkinleşme olarak görülmüştür.¹⁰

Antik felsefenin sabit “mevcut” ilkesi, Orta Çağ’da ezeli ve ebedî Tanrı ile özdeşleştirilmiş; Tanrı, mutlak iyiliğin kaynağı, değişmez ve mükemmel varlık olarak kabul edilmiştir.¹¹ Bu yaklaşımda değişmeyen, değişenden daha tam ve hakiki kabul edildiği için gerçeklik sabit olana indirgenmiş; hakiki ilim, bu değişmez hakikati konu edinen teoloji/ilm-i kelâm olarak görülmüştür.¹² Değişime konu olan ilimler tali kabul edilmiş ve gelişimleri teolojik çerçeveye sınırlandırılmıştır. Bilginin nihai amacı, aklî istidlal yoluyla Tanrı’nın ezeli hakikatine ulaşmak olarak anlaşılmıştır.¹³ Bu bakışa karşılık Orta Çağ’da, Antik döngüsellığı aşan doğrusal bir zaman tasavvuru da oluşmaya başlamıştır. Eski Ahid geleneğine dayanan bu anlayış, zamanı yaratılışla başlayan ve kıyametle son bulan bir süreç olarak görmekte ve tarihin Tanrısal iradeye uygun bir hedefe yöneldiğini kabul etmektedir.¹⁴

Bu yaklaşımda ilerleme dünyevî değil, uhrevîdir. İnsan hayatının kemali ahirette gerçekleşeceğinden, dünya geçici ve ikincil bir alan olarak değerlendirilmiş;¹⁵ dünyevî anlamda bir terakki fikrinin gelişmesine uygun bir zemin teşekkül etmemiştir.¹⁶ Bu sebeple ilerleme, maddî bir birikim olarak değil, ruhî tekâmül ve ilahî kemale yönelik biçiminde anlaşılmış¹⁷ ve profectus terimiyle ifade edilmiştir.¹⁸ Bu anlayış, dünyanın sonlu

⁶ Kasım Küçükalt - Ahmet Cevizci, *Batı Düşüncesi -Felsefî Temeller-* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2024), 159.

⁷ Kaya, *Türkiye’nin Modernleşme Bağlamında Pozitivist Olmayan İlerleme Düşüncesi: Mustafa Şekip Tunç’ta Terakki Fikri*, 7.

⁸ Doğan Özlem, “Felsefî Hermeneutiğe Geçiş Yolu Olarak Tarihseleçilik”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (1999), 130.

⁹ Mustafa Şekib, *Terakki Fikrinin Menşei ve Tekâmülü*, 2-4.

¹⁰ Ercan Salgar, *İlerleme Kavramı ve Bilimdeki Yansımaları* (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2015), 2, 44; Reinhart Koselleck, *İlerleme*, çev. Mustafa Özdemir (Ankara: Dost Kitabevi, 2007), 24-25.

¹¹ Mustafa Şekib, *Terakki Fikrinin Menşei ve Tekâmülü*, 8-9.

¹² Mustafa Şekib, *Terakki Fikrinin Menşei ve Tekâmülü*, 14.

¹³ Özlem, “Felsefî Hermeneutiğe Geçiş Yolu Olarak Tarihseleçilik”, 130.

¹⁴ Küçükalt - Cevizci, *Batı Düşüncesi -Felsefî Temeller-*, 160.

¹⁵ Süleyman Uludağ, “Dünya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/22-25.

¹⁶ Mustafa Şekib, *Terakki Fikrinin Menşei ve Tekâmülü*, 15-16.

¹⁷ Salgar, *İlerleme Kavramı ve Bilimdeki Yansımaları*, 3.

¹⁸ Salgar, *İlerleme Kavramı ve Bilimdeki Yansımaları*, 2-3, 48-50.

olduğu ve zamanın ahirete doğru aktığı inancıyla temellendirilmiştir.¹⁹

1.2. Rönesans ve Aydınlanma Çağı: Progress Fikrinin Sistemikleşmesi

Yeni Çağ'a gelinceye kadar metafizik ve teolojik temellere dayanan Batı düşüncesinin merkezinde yer alan Tanrı, insanın ve diğer varlıkların yaratıcısı ve değerlerin de belirleyicisidir. Yeni Çağ'da ise insanın ön plana çıkarıldığı bir anlayışa intikal edilmiştir.²⁰ Bu paradigma değişikliğine paralel olarak Antik ve Orta Çağ'ın "sabit öz" anlayışının yerini değişim ve dönüşümü esas alan bir anlayış almış ve Coğrafi Keşifler, Rönesans, Reform ve Aydınlanmayla insanlığın tarih boyunca evrensel bir ilerleme çizgisi izlediği düşünülmüştür.²¹

Rönesans'la birlikte insanın aklı, bireysel yaratıcılığı ve entelektüel potansiyeli ön plana çıkmış; bilgi, sanat ve bilim, insan merkezli bir perspektifle değerlendirilmeye başlanmıştır.²² Bu süreçte yapılan bilimsel keşiflerle, doğa olaylarının akıl ve deney yoluyla açıklanabileceği inancı pekişmiş ve modern bilimin temelleri atılmıştır. Copernicus (ö. 1543), Galileo (ö. 1642) ve Newton (ö.1727) gibi bilim insanları çalışmalarıyla evrenin akıl yoluyla çözümlenebilen bir düzene sahip olduğunu göstermiştir.²³ Bu gelişmeler, hem insanın doğa üzerindeki hâkimiyetini artırmış hem de bilgi aracılığıyla kendi kaderini belirleyebileceği inancını güçlendirmiştir.²⁴ Diğer taraftan Reform hareketleri kilisenin cemaat merkezli din anlayışını, birey merkezli bir din algısına dönüştürmüş; bilimsel gelişmeler kilisenin dinî ve dünyevî otoritesini sarsmıştır. Böylece teolojik ve metafizik düşünceler giderek geri plana itilmiş, yalnızca maddî alanla sınırlı bir bilgi ve ilerleme anlayışı kabul görmüştür.²⁵

Aydınlanma Çağı'yla tam olarak yerleşen insan merkezli rasyonalist bakışta,²⁶ Tanrı merkezli düşünce terk edilerek metafizik kabuller reddedilmiş; bilgi, insan aklı ve

¹⁹ Koselleck, *İlerleme*, 38-45.

²⁰ Özlem, "Felsefî Hermeneutiğe Geçiş Yolu Olarak Tarihseleçilik", 132, 137-138; Doğan Özlem, "Terakki (İlerleme) Fikrinin Kaynağı Ve Gelişimi", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14 (Aralık 2005), 206.

²¹ Macit Gökberk'in Aydınlanma düşüncesi ile Yunan düşüncesini özellikle Sofistlerin yaklaşımlarını benzerlik fikri üzerinden karşılaştırması dikkat çekicidir. Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 292.

²² Macit Gökberk, *Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk* (İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1997), 30; Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 289-290; Cemil Meriç, *Mağaradakiler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 186-187.

²³ M. Said Özerarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları (XIX. Yüzyıl Sonu XX. Yüzyıl Başı)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 1998), 18-23.

²⁴ Mustafa Şekib, *Terakki Fikrinin Menşei ve Tekâmülü*, 35.

²⁵ Eyüp Köktaş, "Modern Tarihin Anlamı, İlerleme ve İslam -Modern Tarih ve İlerleme İllüzyonu-", *Bilgi ve Hikmet* 7 (1994), 48.

²⁶ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 289-290.

deneyisel gözlemle sınırlandırılmıştır.²⁷ Kâinat maddî, ölçülebilir ve nedensel ilişkilerle işleyen bir sistem olarak görülmüş ve bu sistemin de matematiksel analiz ile deneyin birleştiği bilimsel yöntemle anlaşılabilceği belirtilmiştir. Bilimsel başarılar, rasyonel düşüncenin güçlenmesini hızlandırmasının yanı sıra pozitivist ve materyalist eğilimlerin yaygınlaşmasına da zemin hazırlamıştır.²⁸ Bu gelişmelerle birlikte insan, Tanrı'nın rehberliğine ihtiyaç duymadan kendi aklıyla bireysel ve toplumsal yaşamın ilkelerini belirleyebileceğine kesin bir şekilde kanaat etmiştir.²⁹

Diğer taraftan Orta Çağ'da Yahudi ve Hristiyan teolojisinin etkisiyle oluşmaya başlayan doğrusal tarih anlayışı, Yeni Çağ'da sekülerleşerek modern tarih tasavvurunu ortaya çıkarmıştır.³⁰ Orta Çağ'ın manevî profectus anlayışı ise Yeni Çağ'la birlikte tabiatı araştırılacak yegâne alan olarak gören ve doğaya hâkim olmayı hedefleyen maddî ve dünyevî progresus anlayışına dönüşmüştür.³¹ Bu yaklaşımda dünya sürekli gelişen ve daha yetkin hâle gelecek bir sistem olarak kabul edilmiş; zaman da, birikmiş bilgi ve deneyim aracılığıyla yetkinliğe ulaşan bir süreç olarak anlaşılmıştır. İnsan ise tarih boyunca biriken deneyimleri aklın rehberliğinde anlamlandıran bir varlık olarak tasavvur edilmekte ve ilerleme, tarihin kendi içinde işleyen dinamik bir süreç olarak görülmektedir.³² Bu doğrultuda, geleceğin bugünden daha iyi olacağı yönündeki iyimser varsayım, modern progress kavramının temel dayanağını oluşturmuş; insanlığın bilgi, bilim, teknik, ahlâk ve toplumsal düzen bakımından sürekli geliştiğini ifade eden kapsamlı bir düşünce kategorisine dönüşmüştür.³³ Sanayi Devrimi ve ekonomik dönüşümlerle birlikte ilerleme kavramına “hız” unsuru da eklenmiştir. Toplumlar ve devletler, tarihsel, kültürel ve kurumsal koşullarına göre farklı gelişme düzeylerinde değerlendirilmiş; böylece ilerleme, ölçülebilir ve karşılaştırılabilir bir olgu hâline gelmiştir.³⁴

1.3. 19. Yüzyılda İlerleme Fikrinin Felsefî ve Bilimsel Temelleri

19. yüzyıl, ilerleme düşüncesinin yalnızca tarihsel bir olgu veya ekonomik gelişim süreci olmaktan çıkıp felsefî ve ideolojik bir nitelik kazandığı dönemdir. Bu yüzyılda ilerleme/progress, insanlığın tarihsel, toplumsal ve zihinsel serüvenini açıklayan bir yasa olarak kabul edilmiştir. Pozitivizm, materyalizm, Darwinizm ve sosyal Darwinizm gibi akımlar, ilerlemeyi hem doğa hem de toplum düzeyinde doğrusal ve zorunlu bir süreç olarak yorumlayarak modern dünyanın temel yaklaşımını belirlemiştir. Böylece ilerleme,

²⁷ Özlem, “Felsefî Hermeneutiğe Geçiş Yolu Olarak Tarihselcilik”, 132.

²⁸ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları (XIX. Yüzyıl Sonu XX. Yüzyıl Başı)*, 18-23.

²⁹ Özlem, “Felsefî Hermeneutiğe Geçiş Yolu Olarak Tarihselcilik”, 133-134.

³⁰ Küçükalkp - Cevizci, *Batı Düşüncesi -Felsefî Temeller-*, 160.

³¹ Salgar, *İlerleme Kavramı ve Bilimdeki Yansımaları*, 65-66.

³² Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal (Mesâil-i Fikriyye) 1* (İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, 1331/1913), 26; Mustafa Şekib, *Terakki Fikrinin Menşei ve Tekâmülü*, 31.

³³ Koselleck, *İlerleme*, 20,49-55; Küçükalkp - Cevizci, *Batı Düşüncesi -Felsefî Temeller-*, 159.

³⁴ Koselleck, *İlerleme*, 85-92.

metafizik kader anlayışının yerine geçen seküler bir tekâmül yasasına dönüşmüş; insanlığın gelişimi artık Tanrı'nın iradesi yerine doğa yasalarıyla temellendirilmiştir.³⁵

Bu dönüşümün en sistematik örneği Saint Simon (ö. 1825) ve Auguste Comte (ö. 1857)'ün pozitivist felsefesidir. Pozitivizm, teoloji ve metafiziği bilgi kaynakları arasından çıkararak bilgiyi yalnızca olgulara ve maddi gerçekliğe indirgemektedir.³⁶ Deney ve gözleme dayanan bilimsel bilgi tek geçerli bilgi olarak kabul edilmekte; doğa ve beşerî bilimlerin yanı sıra felsefenin de aynı yöntemle ele alınması gerektiği ileri sürülmektedir. Bu doğrultuda Comte, insanlık tarihini "Üç Hâl Kanunu" çerçevesinde açıklayarak zihinsel gelişimi teolojik, metafizik ve pozitif aşamalardan oluşan bir evrim süreci olarak tanımlamıştır. Teolojik aşamada doğaüstü güçler, metafizik aşamada soyut ilkeler, pozitif aşamada ise deney ve gözleme dayalı yasalar bilgi üretiminin merkezinde yer almıştır.³⁷ Pozitif aşama, insan aklının ve bilgisinin olgunluk çağı olarak görülmüş; bilimsel bilginin hâkimiyeti, toplumsal düzen ve ilerlemenin temel koşulu sayılmış³⁸ ve ilerleme, bireysel çabadan ziyade, insanlığın kolektif bilincinin tarihsel bir sonucu olarak değerlendirilmiştir.³⁹

Pozitivizmin bilgi anlayışını tamamlayan ikinci büyük yaklaşım ise evrim teorisi. Lamarck (ö. 1829) ve Darwin (ö. 1882) tarafından geliştirilen bu teori, canlılığın kökenini metafizik açıklamalardan bağımsız yorumlayarak doğa bilimlerinin paradigmasını kökten değiştirmiştir.⁴⁰ Evrimin temel ilkesi olan çevreye adaptasyon fikrini öne süren Lamarck,⁴¹ türlerin ayrı ayrı yaratılmadığını, birbirinden türediğini ve her soyun atalarından devraldığı kalıtsal özelliklere ek olarak çevresel koşullarla oluşan yeni nitelikleri de sonraki kuşaklara aktardığını savunmuştur.⁴² Darwin ise bu görüşleri sistematik hâle getirerek, ana mekanizması doğal ayıklama kuramının oluşturduğu düşüncesini ortaya koymuştur.⁴³ Ona göre doğal ayıklama, türler arası mücadele, çevresel uyum, kalıtım ve

³⁵ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları (XIX. Yüzyıl Sonu XX. Yüzyıl Başı)*, 23; Terakki ve tekâmül düşüncesinin hayatın her alan ve safhasını etkileyen bir düşünce olduğuna dair vurgular için bk. Ahmed Macid, "Tekâmül-i Fikr-i Beşer, Hazain-i İlm ü Hüner", *Mülkiye* 13 (Şubat 1325/Şubat 1910), 9-12.

³⁶ Nuray Karaca, *Pozitivizmin Erken Cumhuriyet Dönemine Etkisi* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2015), 8-13.

³⁷ Comte'un devirler nazariyesi içeriğine dair ayrıntılı bilgi için bk. Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi* (Ankara: Kadim Yayınları, 2018), 69-74.

³⁸ Atilla Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm* (İstanbul: Küre Yayınları, 2023), 39.

³⁹ İlhan Kutluer, "Pozitivizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/335-336.

⁴⁰ Ömer Türker, *Evrin Risalesi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024), 25-26.

⁴¹ Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, 163; Çevrenin tekâmüldeki etkisine dair bilgi için bk. Edhem Necdet, *Tekâmül ve Kanunları* (İstanbul: Matbaa-i İctihad, 1329/1913), 15-18.

⁴² Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005), 1065.

⁴³ Tamer Kaya, *Evrin Kısa Tarihi* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2022), 163; Daniel C. Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri Evrim ve Hayatın Anlamı*, çev. Aybey Eper - Bahar Kılıç (İstanbul: Alfa Yayınları, 2022), 44-45.

cinsel seçim süreçlerinin birleşimiyle işler ve değişim Tanrı'nın müdahalesine ihtiyaç duymadan doğanın kendi yasalarıyla gerçekleşir.⁴⁴ Darwin, yaşamın suda başlayıp karaya evrildiğini ve çevresel koşullara uyum sağlayabilen türlerin zaman içinde farklılaşarak çoğaldığını ileri sürer.⁴⁵ Basitten karmaşığa, ilkelden gelişmişe doğru bu kesintisiz dönüşüm anlayışı, tarihsel ve toplumsal süreçleri açıklamada doğrusal bir ilerleme fikrini beraberinde getirmiştir.⁴⁶

Darwin'in kuramı, biyolojinin sınırlarını aşarak toplumsal teorilere de uyarlanmıştır.⁴⁷ Herbert Spencer (ö. 1903), Karl Marx (ö. 1883) ve Ernst Haeckel (ö. 1919) gibi düşünürler, evrim kavramını toplumsal yapıya taşımış ve Sosyal Darwinizm anlayışının temellerini atmıştır.⁴⁸ Spencer, toplumsal rekabeti doğadaki seçim süreçleriyle ilişkilendirmiş, güçlülerin zayıflar üzerinde hâkimiyet kurduğu bir gelişim süreci olduğunu savunmuştur. Serbest ticareti ve ekonomik rekabeti ise bu sürecin toplumsal yansımaları olarak değerlendirmiştir.⁴⁹ Marx, evrimci yaklaşımı tarihsel maddeciliğin temel kavramlarıyla birleştirerek toplumsal ilerlemeyi üretim biçimlerindeki dönüşüm ve sınıf mücadeleleri çerçevesinde açıklamıştır.⁵⁰ Haeckel ise evrimsel süreci tarihsel ve biyolojik bir zorunluluk olarak görmüş; durgunluğu gerileme, ilerlemeyi ise yaşamın doğal bir işlevi olarak değerlendirmiştir.⁵¹

Pozitivizm ve evrimcilikle birlikte materyalizm de 19. yüzyılın belirleyici felsefi yönelimlerinden biridir. Metafizik ve teolojik kabulleri reddeden materyalist düşünce, varlığı bütünüyle maddeye indirgemıştır. Modern materyalizmin entelektüel kökeni, Kopernik'in heliosentrik evren tasavvuruna, Descartes'ın (ö. 1650) mekanik doğa anlayışına ve Newton'un determinist fiziğine dayanır. Bu gelişmeler, doğayı kutsal bir düzenin yansıması olmaktan çıkarak matematiksel yasalara bağlamış ve seküler bilimin temellerini atmıştır.⁵² 19. yüzyılda materyalizm özellikle biyoloji, psikoloji ve sosyolojideki

⁴⁴ Mehmet Bayrakdar, "Tekâmül Nazariyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/338.

⁴⁵ Türker, *Evrin Risalesi*, 17.

⁴⁶ Atilla Doğan, *Bir Müslüman Evrim ve Sosyal Darwinizm'e Nasıl Bakmalı?* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2022), 26-35.

⁴⁷ Bu husustaki gelişmelerin ayrıntısı için bk. Stephen F. Mason, *Bilimler Tarihi*, çev. Umur Daybelge (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 286-354; Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, 35, 44.

⁴⁸ Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, 98.

⁴⁹ Mason, *Bilimler Tarihi*, 387; Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, 167.

⁵⁰ Meriç, *Mağaradakiler*, 187.

⁵¹ Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, 80-81.

⁵² Ş. Teoman Duralı, *Hayatın Anatomisi Canlılar Bilimi Felsefesi Evrim ve Ötesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023), 255; Mehmet Bulgen, "Son Dönem Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri", *Sabit ile Değişken Arasında Yeni İlm-i Kelâm Hareketi*, ed. Ramazan Altıntaş - Ahmet Mekin Kandemir (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2022), 275.

ilerlemelerle yeniden şekillenmiş;⁵³ Louis Büchner (ö. 1899) ve Ernst Haeckel (ö. 1919) gibi düşünürler aracılığıyla evrimci bir yön kazanmıştır.⁵⁴ Büchner, madde ve enerjinin ezeliliğini savunarak zihinsel süreçleri fiziksel olguların bir türevi olarak yorumlamıştır.⁵⁵ Haeckel ise evrendeki tüm varlıkları tek bir maddenin farklı görünüşleri olarak değerlendirmiş; ruh, irade ve bilinci maddenin işlevsel tezahürleri şeklinde açıklamıştır.⁵⁶

Genel olarak bu yaklaşımlar, insanlığın ilkel ve kaotik aşamalardan daha gelişmiş, rasyonel ve medeni aşamalara doğru doğrusal, tek yönlü ve kaçınılmaz bir tarih çizgisi izlediği düşüncesine bilimsellik altında yer vermişlerdir. Burada ilerleme, yalnızca teorik bir model olmaktan çıkıp neredeyse dogmatik bir kabule dönüşmüş; toplumsal, ahlakî ve kültürel dönüşümler bile doğa yasalarıyla belirlenen zorunlu istihaleler olarak görülmüştür.⁵⁷

2. Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Terakki ve Tekâmül Fikriyatı

Modern Batı düşüncesi, ilerleme/progress fikri etrafında şekillenen bilimsel, felsefî ve siyasî dönüşümler aracılığıyla uzun bir tarihsel süreçte kendi zihinsel zeminini inşa etmiş ve bu süreç Batı'ya teknik, teknolojik ve kurumsal üstünlük kazandırmıştır.⁵⁸ Buna karşılık Osmanlı Devleti, özellikle 18. yüzyıldan itibaren art arda yaşanan askerî yenilgilerin yol açtığı siyasî, malî, toplumsal ve kültürel çözümlerle yüzleşmek zorunda kalmış; bu durum devleti, geleneğin bütünlüğünü koruyarak fakat yeni şartlara uyum sağlayacak biçimde köklü bir ıslahat arayışına sürüklemiştir. Devlet erkânı, ulema ve aydınlar, içinde bulunulan krizin yalnızca askerî tedbirlerle değil, idarî, hukukî, ilmî ve dinî alanları da kapsayan geniş bir dönüşümle aşılabileceği konusunda hemfikirdir. Bu süreçte mütefekkirlerin bir kısmı, Ehl-i İslâm'ın gerilemesine yol açan amillerin dinî hassasiyetlerin azalması, aşk ve şevkin kaybolması, akaidin donuklaşması ve hurafelerle yoğrulmuş bir din anlayışının yaygınlaşması olduğunu ileri sürerken;⁵⁹ diğer bir kısmı ise

⁵³ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014), 284.

⁵⁴ Karaca, *Pozitivizmin Erken Cumhuriyet Dönemine Etkisi*, 96; Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, 146-147; Alper Bilgili, *Darwin ve Osmanlılar* (İstanbul: Vadi Yayınları, 2018), 20-21.

⁵⁵ Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, 1144.

⁵⁶ Bulgen, "Son Dönem Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri", 277.

⁵⁷ Özlem, "Terakki (İlerleme) Fikrinin Kaynağı Ve Gelişimi", 206; Meriç, *Mağaradakiler*, 187; Fulya İbanoğlu, *II. Meşrutiyet'te Terakki Fikri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 2.

⁵⁸ Ahmed Macid, "Tekâmül-i Fikr-i Beşer, Hazain-i İlm ü Hüner", 9-12.

⁵⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi, "Dibâce", *Tahlîlî Tarihi Felsefe Metâlib ve Mezâhib*, mlf. Paul Janet - Gabriel Séailles (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341/1923), 29; Muhammed Abduh, "Milletim Mazisi, Hali ve Hastalıklarının Çaresi", çev. Mehmed Âkif, *Sırâtılmüstakim* 2/50 (Şa'ban 1327/Ağustos 1909), 374; M. Şemseddin, "Müslümanlık Âleminde İntibah Emâreleri-2", *İslâm Mecmuası* 4 (Rebîülâhîr 1332/Mart 1914), 13-14; M. Şemseddin, *Zulmetten Nura* (İstanbul: Tevsî-i Tıbbât Matbaası, 1331/1915), 92; M. Şemseddin, *Hurafattan Hakikate* (İstanbul: Tevsî-i Tıbbât Matbaası, 1332/1916), 4-5; M. Suat Mertoğlu, "Kaynaklara Dönüş Hareketi: Selefî Bir Talep Mi, Modern Bir

söz konusu gerilemeyi, ulûm ve fûnûnun ihmal edilmesi ve ilmî zihniyetin zayıflaması bağlamında açıklamaktadır.⁶⁰

Bu tespitler doğrultusunda ıslah, tecdit, ihya ve içtihat gibi dini literatürde yer edinmiş kavramlar tarihinde ilk kez ve belirgin bir biçimde dünyevî ilerleme ve toplumsal terakki fikriyle ilişkilendirilerek yorumlanmıştır. Bu sayede dinî kavramların tarihsel bağlamları ile modern ilerleme fikri arasında yeni bir bağdaştırma oluşturulmaya çalışılmıştır.⁶¹ Öte yandan kurtuluş için farklı görüşler ifade edilmiş olmakla birlikte Osmanlı aydınları, Batı karşısında kayıtsız kalınmayacağı noktasında ortak bir tutum geliştirmiştir. Bu minvalde şekillenen ıslahat düşüncesi de yalnızca siyasî tercih olmaktan çıkmış; modern dünyaya uyum sağlamanın zorunlu bir aracı olarak görülmüştür. Filibeli Ahmed Hilmi'nin, mevcut durumun artık bir tercih olmaktan çıkıp tarihsel ve fikrî koşulların dayattığı bir zorunluluk hâline geldiğini vurgulayan yaklaşımı, meselenin kavramsal çerçevesini belirginleştirmektedir: “Bütün bu mesrûdatdan maksadımız, uzun ve mahallî bir tekâmüle mazhar olan Avrupalılarla temas ve ihtilata mecbur olduğumuz günden beri bizim de tekâmül ile onların seviyesine yetişmek mecburiyetinde kaldığımızı ve şayet bu ızdırarı teslim etmezsek pâyidar olamayacağımızı beyandır.”⁶²

Bu hâkim tavır doğrultusunda Avrupa'nın bilimsel ve teknolojik birikimi, siyasî-idarî düzeni, eğitim kurumları, zihniyeti ve hayat tarzı Osmanlı'nın devlet ve toplum yapısına aktarılmaya çalışılmıştır.⁶³ Ancak Avrupa medeniyetinin örnek alınması her ne kadar sorunsuz bir süreç gibi görünse de farklı dinî, tarihî ve kültürel temeller üzerine kurulu unsurların Osmanlı bünyesinde nasıl anlaşılacağı ve nasıl uygulanacağı meselesi oldukça karmaşık bir nitelik taşımaktadır. Bu süreç, yalnızca siyasî değil; ilmî, dinî ve kültürel yönleriyle de ele alınması gereken çok katmanlı bir problemidir.⁶⁴

Yöneliş Mi?”, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, ed. İsmail Kara - Asım Öz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 146-147.

⁶⁰ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslâm* (Kostantiniyye: Hikmet Matbaası, 1327/1911), 2/610-615; M. Şemseddin, *Hurafattan Hakikate*, 356-358; “İttihâd Yaşatır, Yükseltir Tefrika Yakar, Öldürür”, *Sırât-ı Müstakîm* 5/116 (Teşrînsânî 1326/Kasım 1910), 206-208.

⁶¹ M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)* (İstanbul: İletişim Yayınları, ts.), 21; Abdurrahman Atalay, *Cumhuriyet Dönemi Din-Bilgi-İnanç Anlayışı Diyanet İşleri Başkanlığı ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Örneği (1924-1964)* (Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2023), 15.

⁶² Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslâm* (Kostantiniyye: Hikmet Matbaası, 1326/1910), 1/3.

⁶³ İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 12; Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, 26; Mehmet Şirin CAN, *Tanzimat Sonrası Türk Düşüncesinde Terakki Algısı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 68; Karaca, *Pozitivizmin Erken Cumhuriyet Dönemine Etkisi*, 4.

⁶⁴ Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, 210.

Bu hususlarla birlikte Avrupa medeniyetinin terakkiye, terakkinin de bilime dayandığı ve Osmanlı'nın da Batı'nın bilim ve teknik anlayışının aktarılmasıyla mevcut durumu düzeltebileceği fikri, mütefekkirlerinin muhayyilelerinde güçlü bir biçimde yer etmiştir.⁶⁵ Modern bilim ve teknikte sağlanacak ilerlemenin Osmanlı toplumunu her alanda medenî ve müterakkî bir konuma taşıyacağına duyulan bu kesin inanca karşılık modern bilimin, maddî olgularla sınırlı olması,⁶⁶ metafizik veya aşkın herhangi bir unsuru içermemesi, bu aktarımın en problemli noktasını oluşturmaktadır. Modern bilimin maddî olana yaslanması ve üstünlüğünü de buradan almasının yanı sıra meşruiyet dâhil dinin üstlendiği tüm rolleri kendi uhdesine almaya çalışması da ayrıca problem teşkil etmiştir.⁶⁷ Bu temel problemlere rağmen mevcut krizden kurtuluş öncelikli mesele olarak algılanmış, modern düşünce ve bilim anlayışı Osmanlı düşüncesine zorunlu olarak taşınmıştır. Bu doğrultuda temelde terakki ve tekâmül fikrine yaslanan pozitivist ve materyalist felsefeler, Darwinci ve sosyal Darwinci nazariyeler üzerine yoğun çalışmalar yapılmıştır.⁶⁸ Bu çalışmalarla Lamarck ve Darwin'in biyolojik evrim teorileri,⁶⁹ Spencer'in toplumsal evrim düşüncesi,⁷⁰ Büchner'in materyalist görüşleri⁷¹ ve Haeckel'in monist felsefesi,⁷² son dönem Osmanlı düşüncesinin önemli bir parçası hâline gelmiştir. Beşir Fuad (ö. 1887), Abdullah Cevdet (ö. 1932), Bahâ Tevfik (ö. 1914), Ahmed Nebil (ö. 1945), Edhem Necdet (ö. 1945) ve Celâl Nuri (ö. 1936) gibi Batıcı aydınlar; yazıları, tercümeleri ve telif eserleriyle bu düşünsel dönüşüme öncülük etmiştir.⁷³ Bu akım, özellikle Mekteb-i Tıbbiye çevresinde hızla yayılmış ve yeni eğitim kurumlarının etkisiyle geniş bir entelektüel tabana ulaşmıştır.⁷⁴

Terakkici/tekâmülcü modern düşünce ve bilim anlayışı, Batı'ya hem zihnî hem de teknik üstünlük kazandırmakla birlikte, uzlaştırmacı yaklaşımlar bir kenara bırakıldığında, Hıristiyan teolojisi ve kilisenin kabulleriyle açık bir şekilde de

⁶⁵ Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, 128.

⁶⁶ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 56-57.

⁶⁷ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, 21.

⁶⁸ Fulya İbanoğlu, "Akseki'nin Biyolojik ve Sosyal Evrim Yaklaşımı: 'Beşeriyetin Kaynağı Hz. Âdem ise Kemâl-i Medeniyet Niçin Muhal Olsun?'" , *Ahmet Hamdi Akseki Sempozyumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 463.

⁶⁹ Subhi Edhem, *Darvenizm* (Manastır: Beynelmilel Ticaret Matbaası, 1327/1911); Subhi Edhem, *Lamarckçılık* (Dersaadet: Nefâset Matbaası, 1330/1914).

⁷⁰ Herbert Spencer, *Kavanîn-i Tabiîye*, çev. Mehmed Münir (Dersaadet: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1327/1911).

⁷¹ Louis Büchner, *Madde ve Kuvvet*, çev. Baha Tevfik-Ahmed Nebil (İstanbul: Müşterekü'l menfa'a Osmanlı Şirketi Matbaası, ts.).

⁷² Ernst Haeckel, *Vahdet-i Mevcûd Bir Tabîat Âliminin Dîni*, çev. Baha Tevfik - Ahmed Nebil (Dersaadet: Matbaa-i Kader, ts.).

⁷³ Bulgen, "Son Dönem Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri", 280-281.

⁷⁴ Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, 177-184.

çatışmaktadır.⁷⁵ Aydınlanma düşüncesinin şekillendirdiği bu paradigmanın merkezinde, insan aklının mutlak belirleyiciliği ve tarihsel sürecin kesintisiz bir ilerleme doğrultusunda seyrettiği inancı yer almaktadır. Bu anlayış, Tanrısal iradeyi tarihsel süreçten dışlayarak seküler ve determinizme dayalı bir dünya görüşünü temellendirir. Buna karşılık İslâm başta olmak üzere bütün kadim dinî gelenekler, insanın sürekli biçimde daha mükemmele doğru ilerlediği yönündeki doğrusal tarih anlayışını reddetmiş;⁷⁶ ilerlemeyi ilahî düzen içinde, ahlâkî ve manevî kemale yönelik olarak yorumlamıştır. Bu düşünceye göre fertlerin ve toplumların yükseliş ve çöküşleri, döngüsel bir tarihsel sürecin parçasıdır. Tarih, insan iradesinin tamamen dışında olmamakla birlikte, ilahî takdir ve hikmetin yönlendirdiği bir seyir izler.⁷⁷ İslâm özelinde ifade edecek olursak, Asr-ı Saâdet kavramı Müslümanların tarihsel seyirlerinde ulaşılması gereken nihai bir hedefi değil, başlangıçta tahakkuk etmiş olan ideal bir hayat nizamını temsil eder.⁷⁸ Burada insanlık tarihi geleceğe doğru sürekli yükselen bir çizgi olmayıp vahyin rehberliğinde belirli bir kemal noktasına erişmiş, ardından uzaklaşma ve yozlaşma evreleriyle devam eden döngüsel bir süreçtir.⁷⁹

Osmanlı mütefekkirleri, modernleşme süreciyle birlikte din ile bilim arasındaki ilişkiyi erken dönemde tartışmaya başlamış; bu çerçevede söz konusu gerilimin Hıristiyanlığa özgü olduğunu, İslâm ile modern bilim arasında ise esaslı bir uyum bulunduğunu ileri sürmüşlerdir.⁸⁰ Ernest Renan'ın 1883'te Sorbonne'da verdiği *İslâm ve Bilim* konferansı ise mevcut tartışmaları daha görünür ve yoğun hâle getirmiş; İslâm ile modern bilimin bağdaşabilirliği meselesine menfi yönde etki ederek bu tartışmaları derinleştirmiştir. Renan, Hıristiyanlık gibi İslâm'ın da ilerlemeye engel olduğunu, akıl ve bilimle çatıştığını öne sürmüş;⁸¹ modern bilimin yayılmasıyla İslâm'ın zayıflayacağını ve nihayetinde ortadan

⁷⁵ Cafer Sadık Yaran, *Din ve Bilim Çağdaş Batı ve İslâm Düşüncesinden Seçme Felsefi Yazılar* (Samsun: Sidre Yayınları, 1997), 68; Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal (Mesâil-i Fikriyye)* 1, 24-26.

⁷⁶ Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, 208.

⁷⁷ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 2/1018-1019.

⁷⁸ İbanoğlu, *II. Meşrutiyet'te Terakki Fikri*, 94.

⁷⁹ Aksekili Ahmed Hamdi, “‘Tenkid-i Muhikk’in Cevâbı ve Anlaşılmayan Noktalar”, *Sırât-ı Müstakim* 7/180 (Safer 1330/Şubat 1912), 374-376; Aksekili Ahmed Hamdi, “Âlem-i İslâm'ın Esbâb-ı İnkırâzı ve Çâre-i Salâhı”, *Sebilürreşâd* 11/281 (Rebûlevvel 1332/Ocak 1914), 321-323.

⁸⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi, “Dîbâce”, 36-37; İslâm ile medeni dünyanın ve dolayısıyla modern düşünce ve bilim anlayışının kâbil-i îtilaf olduğunu vurgulayan İttihat ve Terakki Fırkasının, ne mukaddes dinimiz İslâm'dan vazgeçilebileceği ne de hayat-ı asriyenin icâbât-ı zaruriyesinden tecerrüd edilebileceğini belirterek bu iki alanın birbiriyle telife çalışmanın hikmete en uygun yol olduğunu ifade etmesi, siyasî düşüncenin de temel yaklaşımını göstermektedir. Ziya Gökalp, “İttihat ve Terakki Kongresi 6”, *İslâm Mecmuası* 4/48 (Muharrem 1335/Kasım 1916), 14-15.

⁸¹ Kadir Canatan, *Renan-Efğanî-Namık Kemal İslâm Terakkiye Mani Midir?* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2020), 8, 16, 17-32; Ernest Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, çev. Ziya İshan (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022), 151-167.

kalkacağını iddia etmiştir.⁸² Renan'ın iddiaları karşısında Osmanlı ulema ve mütefekkirleri, İslâm'ın Hristiyanlıktan farklı olarak bilime karşı değil, bilimi teşvik eden ve onun gelişmesinden güç kazanan bir din olduğunu belirtmişlerdir. Bu doğrultuda geliştirilen savunmacı tavır, İslâm'ın terakkiye mâni olmadığı, aksine modern bilime zemin hazırlayan bir yapıya sahip olduğu fikri etrafında şekillenmiştir.⁸³ Söz konusu yaklaşım çerçevesinde kaleme alınan eserler ve makaleler, dikkate değer bir külliyat oluşturmuş; bu yazılar aracılığıyla İslâm mâni-i terakki söylemi aşılmaya çalışılmıştır.⁸⁴ Bu noktada mütefekkirler, İslâm'ın terakkiye mâni olmadığını, modern bilimle çatışmadığını; zira tabiatı geçerli yasalar ile dinî yasaların aynı ilahî kaynaktan geldiğini, dolayısıyla akıl, deney ve tecrübe yoluyla tabiatı keşfetmenin bir anlamda Allah'ın hikmetlerini keşfetmek anlamına geldiğini vurgulamışlardır.⁸⁵ Modern fiziğin mekanik ve determinist yapısından hareketle determinizm ile sünnetullah/adetullah kavramlarını ilişkilendiren ve örtüştüren yorumlar da bu bakışın bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştır.⁸⁶

Batı'nın bilim anlayışıyla aşkın bir kaynağa dayanan İslâm ilim geleneğini bağdaştırma gayretlerinde İslâm düşüncesinde ilim ile din kavramlarının uzunca bir dönem eş anlamlı kullanılmış olmasının kolaylaştırıcı bir rolü olmuştur. Bu sayede Osmanlı düşüncesinde modern bilimle din arasındaki ilişki, çatışmadan ziyade tamamlayıcılık ekseninde yeniden yorumlanabilmiştir.⁸⁷ Bu tavır, aynı zamanda Osmanlı düşüncesine katkı sunan bütün çevrelerin asgarî müşterek yaklaşımıdır. Darwinci fikirleri Osmanlı'ya tanıtan Abdullah Cevdet'in "Eğer Gâyibendi Hocada biraz nur olsaydı, tekâmül ve (Darvin) nazariyelerinin Kur'an-ı Azîmü's-şân'da da icmâlen ve remzîen pekâlâ mevcut olduğunu görürdük."⁸⁸ sözleri, evrim teorisi ile İslâm arasında esasen bir çatışmanın bulunmadığına işaret eden uzlaştırmacı tavrın tipik bir örneğidir. Materyalist düşünceyi tanıtan temel kaynaklardan Büchner'in *Madde ve Kuvvet* adlı eserini tercüme eden Bahâ Tevfik ile Ahmed Nebil'in, eserin sunuşunda "...bu kitâbda mevzû-i bahs olan dîn, İslâm dîni değil, Hristiyanlıktır, hattâ Hristiyanlığın muharref şeklidir."⁸⁹ ifadelerine yer vermeleri de benzer bir

⁸² Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, 16.

⁸³ Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, 128.

⁸⁴ Musa Kazım, "İslâm'ın Necâtî İslâm ve Terakki 1", *İslâm Mecmuası* 1/1 (Rebûlevvel 1332/Şubat 1914), 3; Musa Kazım Efendi, *Külliyât Dinî, İctimâî Makaleler* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1336/1918), 279; Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, 208.

⁸⁵ Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, 127-128; Rıdvan Özdiç, *Akıl İrade Hürriyet Son Dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrade Meselesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 19, 341-343; Fulya İbanoğlu, "Terakki ve Tekâmül Meselesine Tekkeden Yükselen Bir Ses: 'Darvin'e Cevab İrşadu'l-Ğâvîn bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darvin' İsimli Risalenin Çeviri Yazısı ve Tahlili", *Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi Dergisi* 5/2 (2018), 278.

⁸⁶ Özdiç, *Akıl İrade Hürriyet Son Dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrade Meselesi*, 197-198.

⁸⁷ Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, 21.

⁸⁸ Abdullah Cevdet, "Kastamonu'da Kurun-ı Vusta", *İctihad* 4/58 (Mart 1329/Mart 1913), 1273.

⁸⁹ Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 1-2/6. Batıcı mütefekkirlerin tamamının kanaati bazı faklılıklarla

bağdaştırma çabasına işaret etmektedir.

Öte yandan, modern düşünce ve bilimin dinî bakışla birçok açıdan karşıtlık taşımasına rağmen, Allah'ın yeryüzünde koyduğu yasaların keşfi retoriğiyle İslâm ilim geleneğiyle ilişkilendirilmesi, Avrupa'nın ilerleme/progress fikrinin Osmanlı düşüncesinde meşru bir zemin kazanmasını da sağlamıştır.⁹⁰ Oysa Osmanlıda bu kavram, maddi alandaki gelişmelerle ilgili kullanılmakla birlikte⁹¹ daha çok manevî ve ahlâkî olgunlaşmayı ifade etmiş;⁹² Batı'nın ulûm ve fûnûn anlayışının aktarılmasıyla giderek dünyevî ve maddî çizgisel bir ilerleme fikrine dönüşmüştür. Bu dönüşümün siyasal düzlemdeki yansıması olarak, pozitivizmin temel ilkeleri arasında yer alan "birlik" (ittihad/unité) ve "ilerleme" (terakki/progrès) kavramlarının dönemin en önemli siyasî figürü tarafından kullanılması örnek verilebilir.⁹³ Bu yaklaşım sadece siyasî alanda değil, edebî eserlerde,⁹⁴ basında ve fikrî tartışmalarda da geniş yer bulmuş; hatta Hilmi Ziya Ülken'in ifadesiyle bu kavramlar "kötüye kullanılacak derecede"⁹⁵ yaygınlaşmıştır.⁹⁶

3. Terakki ve Tekâmül Fikriyatının Osmanlı Kelâm Düşüncesine Tesirleri

Terakki ve tekâmül merkezli düşünce biçimleri, Osmanlı dini düşüncesinin gerek muhtevasına gerekse üslubuna önemli ölçüde tesir etmiştir. Bu düşünme biçimleri,

birlikte bu şekildedir. Örnek bir tavır için bk. Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal (Mesâil-i Fikriyye)* 1, 26-27.

⁹⁰ İbanoğlu, "Terakki ve Tekâmül Meselesine Tekkeden Yükselen Bir Ses", 278.

⁹¹ Recep Ahışalı, "Terakki", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/479.

⁹² Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kalcı Yayınları, 2005), "Terakki" 352.

⁹³ Süleyman Hayri Bolay, *Osmanlı Düşünce Dünyası* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 312-313; İttihat ve Terakki Fırkası terakkici/tekâmülcü bir anlayışa sahip olduğunu şu şekilde ortaya koymaktadır: "Maamâfih terakki iki suretle olur. Birincisi tekâmül ikincisi inkılâb tarîkidir. İttihâd ve Terakki hayât-ı siyâsiyyede inkılâbcdır. Hayât-ı ictimâiyyede tekâmülcüdür." "Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti 1327 Kongresi'nde Kâtib-i Umûmî Tarafından Kırâet Olunan Merkez-i Umûmî Raporu Hülâsasıdır", *Sırât-ı Müstakim* 7/165 (Teşrînîevvel 1327/Kasım 1911), 144.

⁹⁴ Sadullah Paşa'nın "On dokuzuncu Asır" manzumesi dönemin hissiyatını büyük oranda ele veren edebî bir metindir. Bu metinde zamanın terakki zamanı olduğu, dünyanın ilim dünyası olduğu fikri sıklıkla dile getirilmiştir. "Zamân zamân-ı terakki cihân cihân-ı ulûm. Olur mu cehl ile kabil beka-yı cem'iyât." Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri 1 "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar"* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998), 72.

⁹⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 2005), 303.

⁹⁶ Bunlardan bazılarına yer vermek isabetli olacaktır. Edhem Necdet, *Tekâmül ve Kanunları* (İstanbul: Matbaa-i İctihad, 1329/1911); Ahmed Macid, "Tekâmül-i Fikr-i Beşer, Hazain-i İlm ü Hüner", *Mülkiye* 13 (Şubat 1325/Şubat 1910); Osman Nuri, "Tekâmül-i Tabiat, Terakki-i Alem", *Musavver Muhit* 1/15 (Şubat 1324/Şubat 1909), 232-234 ile "Kanun-ı Tekâmül: Gaye-i Hayat ve Medeniyet-i Teselsül Ecza-yı Tabiat ve İttihad-ı Umumi-i Kâinat", *Musavver Muhit* 2/39 (Temmuz 1325/Ağustos 1909), 491-495; Darwin'in evrim teorisinden ilhamla yazılan bir roman için bk. Mahmud Sadık, *Tekâmül* (İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1328/1910).

toplumun ve yönetim mekanizmalarının dinamik bir yapıya kavuşturularak mevcut olumsuzluklardan kurtulmasını ve umut vadeden bir gelecek tasavvurunun inşasına yönelik çabaların ana hattını oluşturduğu gibi canlıların ve özellikle insanın menşei ve tarihsel serüveninin açıklanmasında da hâkim bir paradigma olarak işlev görmüştür.⁹⁷

Bu dönemdeki temel tartışmalardan biri, canlıların ve özellikle insanın kökeninin ilahî müdahale yerine tabîî süreçlerle açıklanması ve bu yaklaşıma verilen tepkiler etrafında şekillenmiştir.⁹⁸ Son dönem Osmanlı ulema ve mütefekkirleri, klasik kelâm çizgisini sürdürerek Allah'ın yaratma fiilinin mükemmelliğini ve ilk yaratılışın tabîî süreçlerle açıklanamayacağına mutabıklardır. Tekâmül ilahî yaratma düzeninin bir aşaması olarak kabul edilse de⁹⁹ ilk maddenin, canlıların ve insanın kökenini tamamen tabiata indirgeme fikrine kesin bir şekilde karşı çıkmıştır. Çünkü varoluşu yalnızca tekâmül yasalarıyla açıklanması, Allah'ın irade ve kudretini devre dışı bırakarak ilahî fiillerin varlığını ve mükemmelliğini tartışmalı hâle getirmektedir. Bu nedenle dönemin âlimleri, kadîm-hâdis ayırımına dayanarak¹⁰⁰ Allah'ın âlemi yoktan yarattığı yönündeki kelâmî ilkeyi ısrarla korumuşlardır.¹⁰¹

Bu çerçevede Elmalılı Hamdi, Allah ile âlem arasındaki ilişkinin hâlık-mahlûk esasına dayandığını; tabiat yasaları da dâhil olmak üzere bütün varlıkların Allah'ın yaratmasıyla ortaya çıktığını vurgular. Ona göre ilk canlı ve insan, doğrudan ilahî yaratmayla var kılınmış¹⁰² ve her tür müstakil biçimde yaratılarak üreme kanunları çerçevesinde varlığını sürdürmüştür.¹⁰³ Elmalılı, türler arası geçiş fikrini kesin biçimde reddeder ve yaratmanın tedricî bir tarzda gerçekleşmesinin, türlerin birbirine dönüşmesine -özellikle maymundan insana evrimleşme fikrine- delil olamayacağını belirtir. Bununla birlikte, yaratılışın aşamalar hâlinde gerçekleşmesini tekâmül kavramıyla açıklamayı mümkün görür.¹⁰⁴

⁹⁷ İbanoğlu, “Akseki'nin Biyolojik ve Sosyal Evrim Yaklaşımı”, 464.

⁹⁸ Bayrakdar, “Tekamül Nazariyesi”, 40/338.

⁹⁹ Mehmet Bayrakdar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi* (Ankara: Otto Yayınları, 2022), 37-126; Süleyman Uludağ, “Giriş”, *Mukaddime*, mlf. İbn Haldun (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023), 69; İsmail Hakkı İzmirli, “İslâm'da Tekâmül Nazariyesi”, *Sebilürreşad* 2/30 (Şubat 1949), 67-68.

¹⁰⁰ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm (Birinci Kitap)* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1341/1923), 263.

¹⁰¹ Musa Kazım Efendi, *Külliyât Dinî, İçtimâî Makaleler*, 43.

¹⁰² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2021, 2/83.

¹⁰³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2023), 1/442-444; Benzer ifadeler için ayrıca bk. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 4/180, 317, 487, 633; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2021, 2/675.

¹⁰⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 3/54-58; “Âlemde halk, terbiye, ıstıfâ ve tekâmül bir sünnet-i câriye ve Hak teâlâ da kemâl-i mutlak bulunan illet-i tâmmesi olduğu her türlü şüpheden âzâdedir.” Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2023, 1/185.

Tekâmül fikrine daha olumlu yaklaşan Ömer Nasûhî ise kâinatta bir tekâmül kanununun varlığını kabul eder; ancak bu kanunun Allah'ın varlığını reddeden bir yoruma temel teşkil edemeyeceğini, bilakis ilahî kudretin varlığına işaret eden bir hakikat olduğunu ifade eder. Ona göre bitki, hayvan ve insanın tedricî bir süreç dâhilinde yaratılması aklen câizdir; zira Allah dilediğini doğrudan yaratabileceği gibi aşamalı bir süreç içinde de var kılabilir. Bununla birlikte, türlerin birbirlerinden teşekkül ettiği iddiasının ilmî bir dayanağı bulunmadığını, bu iddiayı kesin hakikat kabul edip şer'î nasları buna göre te'vil etmenin doğru olmayacağını vurgular.¹⁰⁵ Ömer Nasûhî, türlerin müstakil ve tedricî yaratılışını savunurken, tabiatta güçlü olanın zayıfı bertaraf ettiğini ifade eder ve bu durumu tabiatıta geçerli olan tenâzu' ve tekâmül kanunlarının bir sonucu olarak yorumlar. Bu yaklaşım, Darwin'in doğal ayıklama ve türler arası mücadele kavramlarıyla birebir örtüşmemekle birlikte, belirli açılardan benzer bir işleyişi kabul etmesi bakımından dikkat çekicidir.¹⁰⁶

Öte yandan terakkici/tekâmülcü düşünce, insanı ilahî yaratılışın merkezi konumundan çıkararak, zaman içinde tekemmül eden tabiatın en gelişmiş varlığı olarak değerlendirir.¹⁰⁷ Bu yaklaşım, insanın tarihsel süreçte ilkel yaşam biçimlerinden geçerek medenî bir varlık hâline geldiği anlayışını temel kabul eder.¹⁰⁸ Buna göre insan, başlangıçta diğer canlılardan farklı olmamakla birlikte, zaman içinde fiziksel açıdan zayıflıktan kuvvetliliğe, zihinsel açıdan cehaletten bilgiye yükselmiş; bedensel ve ruhî yeteneklerindeki gelişmelerle diğer türlerden ayrılmıştır.¹⁰⁹ Özellikle maddîyyûn ve tabiiyyûn ekolleri, ilk insanların ilkel ve vahşî bir yaşam sürdüğünü ve zaman içinde tekâmül süreçleriyle insanlık seviyesine ulaştığını ileri sürer.¹¹⁰ Bu modern düşünce biçimleri, bir yandan “eşref-i mahlûkat” anlayışını zayıflatırken, diğer yandan Allah'ın fiillerini aşkınlık ve mükemmeliyet dairesinden çıkarmaktadır.¹¹¹

¹⁰⁵ Ömer Nasûhî, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1339/1923), 206-207.

¹⁰⁶ Ömer Nasûhî, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, 210.

¹⁰⁷ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları (XIX. Yüzyıl Sonu XX. Yüzyıl Başı)*, 105.

¹⁰⁸ Uludağ, “Giriş”, 104.

¹⁰⁹ İnsanın varlığını evrimsel bakışla izah eden ve son dönem Osmanlı düşüncesine etki eden önemli bir çalışma için bk. Ernst Haeckel, *İnsânın Menşesi Nesl-i Beşer*, çev. Ahmed Nebil (Dersaadet: Matbaa-i Nefaset, 1327/1911).

¹¹⁰ İbanoğlu, *II. Meşrutiyet'te Terakki Fikri*, 154.

¹¹¹ “... insan şimdiki hale girmek için ruhuna aid birçok inkılâblar ve muhtelif medeniyet devreleri geçirmiştir. Tarihin yetişemediği ilk ve kaba devirlerde sâir hayvanlara nisbetle mühim bir fark ibraz edemeyen ve âdeta hayvan namına istihkâk kesb eden insanlar üçüncü devre nihayetinde biraz tekemmül ederek ceddleri olan “pitekoid” nâmındaki mahlûkları geçdiler. Bundan sonra daha ehemmiyetsiz bir medeniyet gelir ki, bugünkü vahşilere bakarak bu medeniyet hakkında kısmen olsun bir fikir elde edebiliriz. Bu vahşilerden bedevîler, bedevîlerden ise birçok dereceler ve devirler geçirdikten sonra bugünün en müterakkî ve mütekâmil add ettiğimiz insanları zuhura geldi.” Haeckel, *Vahdet-i Mevcûd Bir Tabîat Âliminin Dîni*, 11.

Muhafazakâr düşünürler, hem modern bilim ve tekâmül anlayışıyla doğrudan çatışmaya girmeden, hem de Allah'ın sıfat ve fiillerine hâlel getirmeden meseleyi ele almaya çalışmışlardır. Bu çerçevede insan da dâhil tüm varlıkların hâdis olduğu kabul edilmekle birlikte, yaratılış ve sonraki gelişim aşamalarında tedricilik ilkesinin - dolayısıyla bir tekâmül sürecinin- geçerli olduğu vurgulanmıştır. Elmalılı Hamdi, türler arasında mutlak bir ayırım yaparak insanın ilk maddesinin çamur olduğunu belirtmiş ve tekâmülün şartı olarak değerlendirdiği ıstifânın, çamurun nutfeye dönüşmesiyle gerçekleştiğini ifade etmiştir.¹¹² Bununla birlikte, ıstifâ ve tekâmülün varlıkların bir niteliği olmadığını; Allah'ın fiil ve iradesiyle belirlenen kanunlar olduğunu özellikle vurgulamıştır.¹¹³ Bu yaklaşımla, insanın yaratılış sürecini teolojik bir çerçevede açıkladığı gibi dönemin bilimsel düşüncesiyle uzlaştıracı bir tutum da sergilenmiştir.

Hâsılı insan bizâtihi ve lizâtihi kâmil ve kendiliğinden mevcut bir kadîm olmadığı gibi bir anda yaratılmış basit bir mahlûk da değil, dehrin bidâyetinden beri devir devir, tavır tavır yaratıla gelmiş gayr-i mezkûr şeylerin süzülüp birbirlerine katıla katıla imtizac ettirilmiş ve terbiye edile edile birtakım evsâf ve husûsiyyât ilâve olunarak yetiştirilmiş emşâcdan mürekkeb bir nutfeden yaratılmıştır. Basit olmayan böyle bir nutfeye yaratılmak için evvelâ alîm, hakîm, dilediğini yapar fâil-i muhtâr bir hâlıkın sun'una mütevakıf olduğu gibi, sonra mezc ve terkiib ve terbiye olunacak basit eczânın halk ve terkiib ü tasfiyesine de tab'an mevkuf olduğundan dolayı insanın hilkatı dehr ile beraber başlamış, bu nutfenin tekvîninden sonraya teahhur etmiştir. Şu hâlde bunda ilm-i ilâhîdeki insan tabiat ve mâhiyetinin hiç iktizâsı yok değil, fakat o tabiat fâil ve müessir değil, kendine kalsa hiçbir şey yapamayacak olan âciz ve muhtaç bir mümkün tabiatı ve ihtiyâcî iktizâsıdır. Onun için hüküm tabiatın değil, ona hâkim olan Hâlık ve Sâni' Hak teâlâ'nındır ki o tabiat kendi haddizâtında yok, O'nun ilminde sâbittir.¹¹⁴

İzmirli İsmail Hakkı da, insan ile hayvan arasında yalnızca derece değil, mahiyet farkı bulunduğunu; tefekkür, idrak, teemmül ve istidlalin yalnızca insanda mevcut olduğunu belirtir.¹¹⁵ Benzer şekilde, Ömer Nasûhî insanın eşref-i mahlûkat olduğunu, herhangi bir hayvan türünün tekâmülü sonucu varlık sahasına çıkmadığını ve insan ile diğer varlıklar arasında ontolojik bir farklılık bulunduğunu vurgular.¹¹⁶ Ömer Nasûhî, Comte'un "üç hâl kanunu" hatırlatır bir şekilde, bir kısım beşeriyetin tarihsel olarak vahşet safhasından bedeviyete, oradan da medeniyet seviyesine yükseldiğini ifade ederek, bilgi, teknik ve icat alanlarında kaydedilen ilerlemelerin kâinattaki tekâmül kanununun tabîî bir sonucu olduğunu da ifade eder.¹¹⁷ Filibeli Ahmed Hilmi de insanlığın çocukluk döneminden olgunluk dönemine geçerek medeniyet seviyesine ulaştığını vurgular ve bu geçişle birlikte

¹¹² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2021, 2/810; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2023, 1/444.

¹¹³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2021, 2/80-85.

¹¹⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2023, 6/129.

¹¹⁵ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm (Birinci Kitap)*, 292.

¹¹⁶ Ömer Nasûhî, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, 210-217.

¹¹⁷ Ömer Nasûhî, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, 206.

yaşam, sanat ve idrak biçimlerinde önemli farklılıklar olduğunu belirtir.¹¹⁸ İnsanın terakki ve tekâmül sürecinin devamlılık arz ettiğini ve bu durumun bir taraftan insandaki irade ve idrakten kaynaklandığını diğer taraftan Allah'ın hikmet, irade ve kudretiyle irtibatlı olduğunu söyler. Ayrıca Allah Teâlâ'nın değişme ve yenilenmeden azade olduğunu ve fakat mahlûkattın değişmeye tabi bulunduğunu ve "Külle yevmin hüve fı şe'nin" ayetinin de bu hususa temel teşkil ettiğini vurgular.¹¹⁹

İnsanın tarihsel süreçte medenileştiğini vurgulayan bu anlayış, Aydınlanma'nın mutlak ve doğrusal terakki anlayışıyla tam olarak örtüşmez. Dönemin ulema ve mütefekkirlerine göre, ilerleme yalnızca belli milletlere özgü bir ayrıcalık değildir;¹²⁰ terakkiyi mümkün kılan esaslardan sapıldığı takdirde yükseliş yerini çöküşe bırakır.¹²¹ Ayrıca, insanlığın en aşağı düzeyden en yüksek mertebeye doğru sürekli bir terakki süreci izlediğini kabul etmek, hem ilmî verilerle hem de İslâm dininin temel ilkeleriyle bağdaşmaz.¹²² Bu çerçevede ilk insanların durumu mutlak bir vahşet hâli olarak değil, tevhit akidesi etrafında şekillenen ve kendi dönemlerinin şartlarına uygun bir medeniyet seviyesi olarak değerlendirilir. Buna karşın, bu akide ve medeniyetten uzaklaşan toplumlar zamanla vahşete sürüklenir.¹²³

Diğer taraftan terakkici/tekâmülcü düşünce, insan türünün vahşetten medeniyete doğru bir tekâmül süreci içinde ilerlediğini savunmakla kalmayıp, dinlerin de tekâmül ettiğini ileri sürer. Bu yaklaşıma göre insanlık tarihinin erken dönemlerinde animizm, fetişizm, totemizm ve paganizm gibi beşerî inançlar görülmüş ve zamanla monoteizm ortaya çıkmıştır.¹²⁴ Bu tür maddiyatçı ve tabiatçı yaklaşımlar, muhafazakâr mütefekkirler tarafından kesin biçimde reddedilmiştir.¹²⁵ Bu reddediş, vahyin insanlık tarihindeki kurucu rolü ve nübüvvetin ilahî bir lütuf olarak sürekliliği anlayışıyla temellendirilmiştir.¹²⁶ Vahyin tarihsel süreç içinde aşamalı biçimde ortaya çıkan bir bilinç ürünü olmadığı, başlangıçtan itibaren ilahî irade tarafından beyan edilmiş bir hakikat olduğu vurgulanmıştır.¹²⁷ Bunun aksini kabul etmenin İslâm'ın nübüvvet ve yaratılış telakkisine aykırı olduğuna yer verilerek;¹²⁸ ilk insanın aynı zamanda ilk peygamber

¹¹⁸ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslâm*, 1326, 1/2.

¹¹⁹ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Üss-i İslâm* (Daru'l Hilafe: Hikmet Matba'a-i İslâmiyyesi, 1332/1914), 56, 82.

¹²⁰ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslâm*, 2/619-620.

¹²¹ Aksekili Ahmed Hamdi, "Tenkid-i Muhikk'in Cevâbı ve Anlaşılmayan Noktalar", 376.

¹²² Aksekili Ahmed Hamdi, "Tenkid-i Muhikk' Sâhibine Açık Mektup", *Sırât-ı Müstakim* 7/177 (Safer 1330/Ocak 1912), 328.

¹²³ Ömer Nasûhî, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, 51-52.

¹²⁴ Ahmed Hamdi Akseki, *İslâm Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 202-203.

¹²⁵ Ömer Nasûhî, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, 50-53.

¹²⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi, "Dîbâce", 24-25.

¹²⁷ Akseki, *İslâm Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, 221-231, 238-240.

¹²⁸ Aksekili Ahmed Hamdi, "Tenkid-i Muhikk' Sâhibine Açık Mektup", 328.

olduğu;¹²⁹ yaratıldığı andan itibaren ilahî vahye ve tevhit akidesine muhatap kılındığı belirtilmiştir.¹³⁰ Ayrıca din ve tevhit inancının insanlığa sonradan aşılarmış bir düşünce değil, fitrî bir bilinç ve yaratılışın doğal bir parçası olduğu ifade edilmiştir.¹³¹

İnsanlığın ilk dininin ilahi-beşeri olup olmadığı tartışmalarıyla birlikte dinlerin tekâmül edip etmediği de tartışılmıştır. Terakkici/tekâmülcü bakış, insanlığın belli aşamalardan sonra monoteist inanca ulaşmasını dinlerin tekâmülü olarak değerlendirmiştir. Bu yaklaşımın etkisi altında kalan bazı Osmanlı düşünürleri de insanlık tekâmül ettikçe, dinlerde de bir gelişim süreci yaşadığını; itikadî ve şer'î hükümler kademeli olarak kemâle erdiğini ifade etmişlerdir. Bu anlayışa göre ilk insanın dini İslâm olmakla birlikte, bu din Hz. Muhammed'e indirilen İslâm ile karıştırılmamalıdır. Zira ilk insana gönderilen ilahî mesajlar, bir olan Allah'a ve ahirete iman ile ilk insanın kabiliyetine uygun olarak gönderilen hükümlerden ibarettir.¹³²

Bu düşünceye karşılık muhafazakâr mütefekkirler, dinin asli unsuru olan itikat alanının sabit, kesin ve zarurî,¹³³ şariat kısmının ise değişken olduğunu vurgulayarak meseleye yaklaşmışlardır. Şeriatın değişkenliğini temellendirmek için de nesh kavramına atıfta bulunulmuş; bu çerçevede vahyin tedricî seyrinin Kur'ân-ı Kerîm'in inzaliyle tamamlandığı ifade edilmiştir.¹³⁴ Bu çerçevede, beşeriyetin tekâmülüne paralel olarak semavî kitapların da ibtidâda suhuf şeklinde başladığı ve tekâmül sürecinin nihayetinde Kur'ân-ı Kerîm'in indiği¹³⁵ ve İslâm'ın da peygamberlerin dini olan tevhit akidesinin tekâmül etmiş hali olduğu vurgulanmıştır.¹³⁶ Diğer taraftan Kur'ân-ı Kerîm'in son ilahi kitap olmasıyla da tekâmül ve terakkiye imkân vermeyecek bir donukluğu beraberinde getirmediği; "ezmânın tegayyürüyle ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz" kaidesinin şeriata dinamiklik kazandırdığı bilhassa belirtilmiştir. Bu durum hem İslâm'ı yıkıcı inkılâplardan koruyarak kıyamete kadar bekâsını teyit eden bir unsur olarak görülmüş hem de insanlığın terakkisine imkân veren bir esas olarak yorumlanmıştır.¹³⁷ Ulema ve mütefekkirler, hak dinin sınırlı bir tekâmül süreci geçirdiğini düşünmekle birlikte tekâmülün/tebeddülün tabîî ve şuursuz bir istihalenin sonucu olmadığını; ilâhî ilmin

¹²⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2023, 1/820-822.

¹³⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2023, 1/814-815.

¹³¹ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Üss-i İslâm*, 3-5; Ömer Nasûhî, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, 49-50; Akseki, *İslâm Fitrî Tabîî ve Umumî Bir Dindir*, 221; A. Hamdi Akseki, *İslâm Dini İtikat, İbâdet ve Ahlâk* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1960), 15, 17.

¹³² "Tekâmül dini nehyetmediği gibi din de tekâmülü nehy etmez. Din bütün müesseseler gibi tekâmüle tâbidir. Din doğar, büyür, terakki ve tereddi eder." İsmail Hakkı, *Din ve Hayat* (İstanbul: Kader Matbaası, 1339/1923), 29; Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal (Mesâil-i Fikriyye)* 1, 72-81; Akseki, *İslâm Fitrî Tabîî ve Umumî Bir Dindir*, 235-265.

¹³³ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Üss-i İslâm*, 15.

¹³⁴ Ömer Nasûhî, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, 53-54, 70-80.

¹³⁵ Aksekili Ahmed Hamdi, "Tenkid-i Muhikk'in Cevâbı ve Anlaşılmayan Noktalar", 376.

¹³⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi, "Dîbâce", 25-26.

¹³⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2023, 1/611-612.

muktezası, hikmet ve iradesi çerçevesinde vuku bulduğunu da ayrıca ifade etmişlerdir.¹³⁸

Terakkici ve tekâmülcü yaklaşım, dinlerin menşeyini beşerî bir sürece indirgediği ve onları ilahî kaynaktan uzaklaştırdığı için, dinlerin geleceğini belirsiz ve tartışmalı bir konuma taşımıştır. Özellikle pozitivist düşüncenin bilimsel dönemle birlikte insanlığın dine olan ihtiyacının ortadan kalkacağı yönündeki öngörüsü, bu yaklaşımın doğal bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Bu durumun farkında olan dönemin ulema ve mütefekkirleri, bir yandan bu yaklaşımın isabetsizliğini ortaya koymaya çalışmış;¹³⁹ diğer yandan ise pozitivizmin devirler nazariyesini kimi zaman dinî meselelerin açıklanmasında kullanılabilecek bir çerçeve olarak değerlendirmişlerdir.¹⁴⁰ İzmirli İsmail Hakkı'nın insanlığın erken dönemlerde dinî olgunluk bakımından çocukluk seviyesinde bulunduğunu, bu sebeple peygamberlerin öğretilerini koruyamadığını; ancak zamanla olgunlaşan insanlığın artık değişmeyecek fitrî ve evrensel bir dine hazır hale geldiğini ve bu olgunlaşmanın sonucunda da son peygamberin gönderildiğini ifade etmesi,¹⁴¹ bu duruma örnek teşkil etmektedir.

Diğer taraftan terakkici/tekâmülcü düşünce, ulema ve mütefekkirlerin dünya ve âhiret tasavvurlarına da etki etmiştir. Geleneksel anlayışta zaman ve gelecek, bir yandan kıyamete doğru yaklaşmayı, diğer yandan ise asr-ı saâdetten uzaklaşmayı ve buna paralel olarak manevî bir gerilemeyi ifade eder. Ayrıca bu bakışta geleceğin, maziden alınan ilhamla ve tarihsel süreklilik içinde inşa edilmesi gerektiği savunulur.¹⁴² Buna karşılık modern paradigmayı benimseyen terakkici bakışta gelecek, bir son veya yok oluşun habercisi değil; aksine mükemmele doğru kesintisiz bir ilerleme süreci olarak tasavvur edilmektedir.¹⁴³

İslâm düşüncesinde geleceğin kıyamet ve âhiret ekseninde anlamlandırılması,¹⁴⁴ terakki ve tekâmül fikriyatını benimseyen son dönem Osmanlı düşünürleri için önemli bir mesele olarak öne çıkmıştır. Tartışmanın merkezinde, Kur'ân¹⁴⁵ ve hadislerde¹⁴⁶

¹³⁸ Akseki, *İslâm Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, 258; Akseki, *İslâm Dîni İtikat, İbâdet ve Ahlâk*, 25-27.

¹³⁹ Akseki, *İslâm Dîni İtikat, İbâdet ve Ahlâk*, 12-13; Akseki, *İslâm Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, 18.

¹⁴⁰ Comte'un üç hal nazariyesinin olumlu ve olumsuz yönlerine dikkat çeken bir açıklama için bk. Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Üss-i İslâm*, 6-20.

¹⁴¹ İsmail Hakkı İzmirli, *İslâm Dini ve Tabii Din*, sad. Osman Karadeniz (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998), 30-31.

¹⁴² Mehmed Kadri'nin "Yevmü kıyamet. Âhir zaman. Her şeref ve kemal maziye raci?" şeklinde bir başlık açarak bu yaklaşımı eleştirmesi de dikkat çekicidir. Mehmed Kadri Nasih, *Zulm ve Adl* (İstanbul: y.y., 1326/1910), 164.

¹⁴³ İbanoğlu, *II. Meşrutiyet'te Terakki Fikri*, 94.

¹⁴⁴ Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 104.

¹⁴⁵ *Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâlî*, çev. Elmalılı Hamdi Yazır, sad. Kasım Yayla (İstanbul: Merve Yayınları, ts.), Ahzab 33/63; Muhammed 47/18; Necm 53/57; Kamer 54/1.

¹⁴⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih* (Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir 1423/2002), "Rikak", 39 (No. 6503/4/5).

gerçekleşmesinin yakın olduğu vurgulanan kıyametin,¹⁴⁷ ilerleme fikriyle ne ölçüde bağdaşabileceği sorusu yer almaktadır. Bu bağlamda bazı mütefekkirler, kıyametin muhakkak vuku bulacağına dair inancı korumakla birlikte, bu hadisenin yakın bir zamanda değil, oldukça uzak bir gelecekte gerçekleşeceğini ileri sürerek terakki fikriyle bir uzlaşî zemini aramışlardır.¹⁴⁸

Bu düşünürlere göre Müslümanların mevcut durumlarına rıza göstermemeleri, durağan bir hayata razı olmamaları ve daha iyi bir gelecek kurma yönünde çaba göstermeleri gerekmektedir. Bu çerçevede kıyametin yakınlığına dair vurguların yanlış anlaşıldığı; gerçekte kıyametin insanlık tarihinin çok daha ileriki safhalarında meydana geleceği fikri ısrarla vurgulanmıştır.¹⁴⁹ Böylece hem İslâm'ın eskatolojik öğretisiyle bağ koparılmadan hem de terakki fikrinin sunduğu dinamik tarih anlayışı muhafaza edilerek teolojik ve fikrî bir denge kurulmaya çalışılmıştır. Bu fikriyatı yansıtmaları bakımından aşağıdaki metin önemli ifadeler içermektedir:

Kıyametin yakın olduğuna, ondan evvel de behemahal 'din'in düşar-ı zaaf olacağına, Müslümanların parça parça olarak her biri bir tarafa mahvolup gideceklerine dair; her asırda vücudu eksik olmayan cahil vaizlerin, beyinsiz serserilerin budalaca telkinatları, muhakemeden âri olan safsataları dolayısıyla bu mesele Müslümanları pek fena bir surette mutazarrır ediyor, onları sa'y u amelden alıkoyup her türlü zillet ve meskenete, en basit, pek fena bir maişet-i hayatiyeye razı olmakta berdevam kılıyor.¹⁵⁰

Sonuç

19. yüzyılda Batı'da etkili olan pozitivist, materyalist, Darwinist ve sosyal Darwinist yaklaşımlar, Osmanlı düşünce dünyasında yalnızca bilimsel ve felsefî tartışmaları değil, insanın varlık tasavvurunu, din anlayışını ve toplumsal düzen algısını da içine alan köklü bir zihnî dönüşümü beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm sürecinde *terakki* ve *tekâmül* kavramları, modernleşmenin temel anahtar kavramları hâline gelmiş; insan ve toplumun sürekli ilerlediği, buna paralel olarak dinî yapının da değişime tâbi olduğu yönündeki

¹⁴⁷ İsmail Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 53.

¹⁴⁸ “ (...) Zuhûr-ı kıyamet, âhir zaman gibi sözler ehl-i İslâmın müstakbeline muzır tefsir ve tefhim olunursa netâyici görüldüğü üzere vahimdir. (...) yevm-i kıyametin karîb olduğundan bahis devletlerin müstamerat politikasına büyük hizmettir. Türkiye'de zebanzed olan 'evvel Şam âhir Şam, beni asfar, zuhur-ı Mehdi, kable'l-kıyâme nüzûl-i isa, mülk-i İslâm'ın zevali istila-yı küffar mukadder, kaza-yı mübrem' gibi sözler hep muzırdır”. Mehmed Kadri Nasîh, *Zulm ve Adl*, 166; Manastırlı İsmâil Hakkı, “Mevâiz”, nşr. H. Eşref Edîb, *Sırât-ı Müstakim* 1/23 (Muharrem 1327/Ocak 1909), 366-368; Aksekili Ahmed Hamdi, “Âlem-i İslâm'ın Esbâb-ı İnkırâzı ve Çâre-i Salâhı”, 321-323; Mustafa Şekib, *Terakki Fikrinin Menşei ve Tekâmülü*, 15.

¹⁴⁹ Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, 207.

¹⁵⁰ Reşid Rıza, *Mezâhibin Telfiki ve İslâmın Bir Noktaya Cem'i*, çev. Aksekili Ahmed Hamdi (Dârülhilâfe: Amedî Matbaası, 1332/1916), 59-60.

modern varsayımlar Osmanlı aydın ve uleması tarafından ciddi biçimde tartışılmıştır. Batı'da teşekkül eden bu ilerlemeci düşünce, modernleşme hareketleri aracılığıyla Osmanlı düşünce dünyasında karşılık bulmuş; ancak bu etkileşim yeknesak bir kabul süreci doğurmamıştır. Osmanlı aydınları arasında terakki ve tekâmül fikrinin zorunluluğu genel olarak kabul edilmekle birlikte, bu kavramların mahiyeti, sınırları ve dinle ilişkisi konusunda farklı ve çoğu zaman ihtiyatlı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Özellikle Osmanlı'nın içinde bulunduğu siyasî, malî ve toplumsal buhranlardan çıkış için ilerlemenin zaruri olduğu vurgulanırken, bu ilerlemenin dinî ve ontolojik temelleri sorgulanmış; modern bilimsel teorilerin sunduğu açıklamalar eleştirel bir dikkatle değerlendirilmiştir. Bu bağlamda ilk insanın yaratılışı, türlerin kökeni ve insanın varlık hiyerarşisindeki konumu gibi meseleler, ilmî geleneğe bağlı muhafazakâr âlim ve mütefekkirler tarafından bütünüyle reddedilmeden, İslâmî düşüncenin temel ilkeleri çerçevesinde yeniden yorumlanmaya çalışılmıştır. Elmalılı Muhammed Hamdi, İzmirli İsmail Hakkı, Ömer Nasûhî Bilmen ve Aksekili Ahmet Hamdi gibi isimler, tekâmül fikrini tesadüfî ve başıboş bir süreç olarak değil, Allah'ın kudret ve iradesinin tedricî bir tecellisi olarak ele almışlardır. Bu yaklaşımlarda türlerin müstakil ve aşamalı yaratılışı, insanın diğer varlıklardan ontolojik olarak ayrışması ve vahyin kendi iç bütünlüğü içinde gerçekleşen bir tekâmül sürecine sahip olduğu özellikle vurgulanmıştır.

Öte yandan dinin temel inanç esaslarının değişmezliği ile şer'î hükümlerin tarihî ve toplumsal şartlara bağlı olarak farklı biçimlerde uygulanabileceği yönündeki tespitler, son dönem Osmanlı düşüncesinde geleneği muhafaza etme ile modern düşüncenin meydan okumalarına cevap verme çabasının belirgin bir göstergesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım, modern bilim ve felsefenin verilerini bütünüyle dışlamadan, dinin ilahî mahiyetini korumayı hedefleyen dengeli bir düşünsel stratejiyi yansıtmaktadır. Bu çerçevede terakki ve tekâmül fikri, Osmanlı düşüncesinde ne mutlak bir kabule ne de toptan bir reddiye konu olmuş; eleştiri, uyarlama ve yeniden anlamlandırma süreçleri eşliğinde ele alınmıştır. Sonuç olarak son dönem Osmanlı ulema ve mütefekkirleri, modern düşüncenin epistemolojik ve ontolojik meydan okumaları karşısında, geleneğin sürekliliğini muhafaza ederken modern çağın idrakine de hitap edebilen dinamik bir düşünsel zemin oluşturmayı başarmışlardır. Bu zemin, terakki ve tekâmül kavramlarının İslâmî düşünce içinde yeniden üretilebileceğini ve modernleşme sürecinin yalnızca bir kopuş değil, aynı zamanda eleştirel bir süreklilik alanı olarak da okunabileceğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Kaynakça | References

- Abdullah Cevdet. “Kastamonu’da Kurun-ı Vusta”. *İctihad* 4/58 (Mart 1329/Mart 1913), 1271-1274.
- Ahışhalı, Recep. “Terakkî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/479-481. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Ahmed Macid. “Tekamül-i Fikr-i Beşer, Hazain-i İlm ü Hüner”. *Mülkiye* 13 (Şubat 1325/Şubat 1910), 1-18.
- Akseki, A. Hamdi. *İslâm Dîni İtikat, İbâdet ve Ahlâk*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 11. Basım, 1960.
- Akseki, Ahmed Hamdi. *İslâm Fitrî Tabîî ve Umumî Bir Dindir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2018.
- Akseki Ahmed Hamdi. “Âlem-i İslâm’ın Esbâb-ı İnkırâzı ve Çâre-i Salâhı”. *Sebîlürreşâd* 11/281 (Rebûlevvel 1332/Ocak 1914), 321-323.
- Akseki Ahmed Hamdi. “‘Tenkid-i Muhikk’ Sâhibine Açık Mektup”. *Sırât-ı Müstakim* 7/177 (Safer 1330/Ocak 1912), 326-328.
- Akseki Ahmed Hamdi. “‘Tenkid-i Muhikk’in Cevâbı ve Anlaşılmayan Noktalar”. *Sırât-ı Müstakim* 7/180 (Safer 1330/Şubat 1912), 374-376.
- Atalay, Abdurrahman. *Cumhuriyet Dönemi Din-Bilgi-İnanç Anlayışı Diyanet İşleri Başkanlığı ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Örneği (1924-1964)*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 13. Basım, 2014.
- Aydın, Mehmet S. “İnsân-ı Kâmil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/330-331. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Bayraktar, Mehmet. *İslâm’da Evrimci Yaratılış Teorisi*. Ankara: Otto Yayınları, 5. Basım, 2022.
- Bayraktar, Mehmet. “Tekamül Nazariyesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/337-339. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Bilgili, Alper. *Darwin ve Osmanlılar*. İstanbul: Vadi Yayınları, 2018.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Osmanlı Düşünce Dünyası*. Ankara: Akçağ Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi’u’s-sahîh*. Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1423/2002.
- Bulgen, Mehmet. “Son Dönem Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri”. *Sabit ile Değişken Arasında Yeni İlm-i Kelâm Hareketi*. ed. Ramazan Altıntaş - Ahmet Mekin Kandemir. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2022.
- Büchner, Louis. *Madde ve Kuvvet*. çev. Baha Tevfik-Ahmed Nebil. İstanbul: Müsterekül menfa’a Osmanlı Şirketi Matbaası, ts.
- CAN, Mehmet Şirin. *Tanzimat Sonrası Türk Düşüncesinde Terakki Algısı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Canatan, Kadir. *Renan-Efganî-Namık Kemal İslam Terakkiye Mani Midir?* İstanbul: Beyan Yayınları, 2020.
- Celal Nuri. *Tarih-i İstikbal (Mesâil-i Fikriyye)* 1. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası ve

- Kütüphanesi, 1331/1913.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 6. Basım, 2005.
- Dennett, Daniel C. *Darwin'in Tehlikeli Fikri Evrim ve Hayatın Anlamı*. çev. Aybey Eper - Bahar Kılıç. İstanbul: Alfa Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Doğan, Atilla. *Bir Müslüman Evrim ve Sosyal Darwinizm'e Nasıl Bakmalı?* İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Doğan, Atilla. *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*. İstanbul: Küre Yayınları, 3. Basım, 2023.
- Duralı, Ş. Teoman. *Hayatın Anatomisi Canlılar Bilimi Felsefesi Evrim ve Ötesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Basım, 2023.
- Edhem Necdet. *Tekâmül ve Kanunları*. İstanbul: Matbaa-i İctihad, 1329/1913.
- Elmalılı Muhammed Hamdi. "Dîbâce". *Tahlîli Tarihi Felsefe Metâlib ve Mezâhib*. mlf. Paul Janet - Gabriel Séalles. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341/1923.
- Gökberk, Macit. *Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk*. İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1997.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 20. Basım, 2010.
- Haeckel, Ernst. *İnsânın Menşe'i Nesl-i Beşer*. çev. Ahmed Nebil. Dersaadet: Matbaa-i Nefaset, 1327/1911.
- Haeckel, Ernst. *Vahdet-i Mevcûd Bir Tabîat Âliminin Dîni*. çev. Baha Tevfik - Ahmed Nebil. Dersaadet: Matbaa-i Kader, ts.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. 1. Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, ts.
- İbanoğlu, Fulya. "Akseki'nin Biyolojik ve Sosyal Evrim Yaklaşımı: 'Beşeriyetin Kaynağı Hz. Âdem ise Kemâl-i Medeniyet Niçin Muhâl Olsun?'" *Ahmet Hamdi Akseki Sempozyumu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2017, 463-468.
- İbanoğlu, Fulya. *II. Meşrutîyet'te Terakki Fikri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- İbanoğlu, Fulya. "Terakki ve Tekâmül Meselesine Tekkeden Yükselen Bir Ses: 'Darvin'e Cevab İrşadu'l-Ğâvîn bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin' İsimli Risalenin Çeviri Yazısı ve Tahlili". *Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi Dergisi* 5/2 (2018), 273-342.
- İsmail Hakkı. *Din ve Hayat*. İstanbul: Kader Matbaası, 2. Basım, 1339.
- "İttihâd Yaşatır, Yükseltir Tefrika Yakar, Öldürür". *Sırât-ı Müstakîm* 5/116 (Teşrînisânî 1326/Kasım 1910), 206-208.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *İslâm Dini ve Tabii Din*. çev. Osman Karadeniz. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.
- İzmirli, İsmail Hakkı. "İslâm'da Tekâmül Nazariyesi". *Sebilürreşad* 2/30 (Şubat 1949), 67-68.
- İzmirli İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm (Birinci Kitap)*. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1341/1923.
- Kaplan, Mehmet. *Şiir Tahlilleri 1 "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar"*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 15. Basım, 1998.
- Kara, İsmail. *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. İstanbul:

- Dergâh Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Kara, İsmail. *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Karaca, Nuray. *Pozitivizmin Erken Cumhuriyet Dönemine Etkisi*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2. Basım, 2015.
- Kaya, Tamer. *Evrimin Kısa Tarihi*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2022.
- Kaya, Veysel. *Türkiye'nin Modernleşme Bağlamında Pozitivist Olmayan İlerleme Düşüncesi: Mustafa Şekip Tunç'ta Terakki Fikri*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Korlaelçi, Murtaza. *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*. Ankara: Kadim Yayınları, 4. Basım, 2018.
- Koselleck, Reinhart. *İlerleme*. çev. Mustafa Özdemir. Ankara: Dost Kitabevi, 2007.
- Köktaş, Eyüp. "Modern Tarihin Anlamı, İlerleme ve İslam -Modern Tarih ve İlerleme İllüzyonu-". *Bilgi ve Hikmet* 7 (1994), 48-51.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli*. çev. Elmalılı Hamdi Yazır, sad. Kasım Yayla. İstanbul: Merve Yayınları, ts.
- Kutluer, İlhan. "Pozitivizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/335-339. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Küçükalp, Kasım - Cevizci, Ahmet. *Batı Düşüncesi -Felsefî Temeller-*. İstanbul: İSAM Yayınları, 7. Basım, 2024.
- M. Şemseddin. "Müslümanlık Âleminde İntibah Emâreleri-2". *İslâm Mecmuası* 4 (Rebûlâhîr 1332/Mart 1914), 10-14.
- M. Şemseddin. *Zulmetten Nura*. İstanbul: Tevsî-i Tıbbât Matbaası, 1331/1915.
- M. Şemseddin. *Hurafattan Hakikate*. İstanbul: Tevsî-i Tıbbât Matbaası, 1332/1916.
- Mahmud Sadık. *Tekâmül*. İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1328/1910.
- Manastırlı İsmâil Hakkı. "Mevâiz". nşr. H. Eşref Edîb. *Sırât-ı Müstakim* 1/23 (Muharrem 1327/Ocak 1909), 366-368.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 11. Basım, 2004.
- Mason, Stephen F. *Bilimler Tarihi*. çev. Umur Daybelge. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Mehmed Kadri Nasih. *Zulm ve Adl*. İstanbul: y.y., 1326/1910.
- Meriç, Cemil. *Mağaradakiler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 20. Basım, 2011.
- Meriç, Cemil. *Umrandan Uygarlığa*. İstanbul: İletişim Yayınları, 12. Basım, 2006.
- Mertoğlu, M. Suat. "Kaynaklara Dönüş Hareketi: Selefî Bir Talep Mi, Modern Bir Yöneliş Mi?" *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*. ed. İsmail Kara - Asım Öz. 145-161. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Muhammed Abduh. "Milletim Mazisi, Hali ve Hastalıklarının Çaresi". çev. Mehmed Âkif. *Sırât-ı Müstakim* 2/50 (Şa'ban 1327/Ağustos 1909), 370-374.
- Musa Kazım. "İslâm'ın Necâtı İslâm ve Terakki 1". *İslâm Mecmuası* 1/1 (Rebûlevvel 1332/Şubat 1914), 2-7.
- Musa Kazım Efendi. *Külliyât Dinî, İctimâî Makaleler*. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası,

1336/1918.

Mustafa Şekib. *Terakki Fikrinin Menşei ve Tekâmülü*. İstanbul: Amedi Matbaası, 1928.

Osman Nuri. “Tekâmül-i Tabiat, Terakki-i Alem”. *Musavver Muhit* 1/15 (Şubat 1324/Şubat 1909), 232-234.

“Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti 1327 Kongresi’nde Kâtib-i Umûmî Tarafından Kırâet Olunan Merkez-i Umûmî Raporu Hülâsasıdır”. *Sırât-ı Müstakim* 7/165 (Teşrîniyevvel 1327/Kasım 1911), 144-147.

Ömer Nasûhî. *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1339/1923.

Özdiñç, Rıdvan. *Akıl İrade Hürriyet Son Dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrade Meselesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.

Özervarlı, M. Said. *Kelâmda Yenilik Arayışları (XIX. Yüzyıl Sonu XX. Yüzyıl Başı)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 1998.

Özlem, Doğan. “Felsefî Hermeneutiğe Geçiş Yolu Olarak Tarihseçilik”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (1999), 127-145.

Özlem, Doğan. “Terakki (İlerleme) Fikrinin Kaynağı Ve Gelişimi”. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14 (Aralık 2005), 203-209.

Renan, Ernest. *Nutuklar ve Konferanslar*. çev. Ziya İshan. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022.

Reşid Rıza. *Mezâhibin Telfiki ve İslâmın Bir Noktaya Cem’i*. çev. Aksekili Ahmed Hamdi. Dârülhilâfe: Amedî Matbaası, 1332/1916.

Salgar, Ercan. *İlerleme Kavramı ve Bilimdeki Yansımaları*. İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2015.

Spencer, Herbert. *Kavanîn-i Tabiiye*. çev. Mehmed Münir. Dersaadet: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1327/1911.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. *Tarih-i İslâm*. Kostantiniyye: Hikmet Matbaası, 1326/1910.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. *Tarih-i İslâm*. Kostantiniyye: Hikmet Matbaası, 1327/1911.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. *Üss-i İslâm*. Daru’l Hilafe: Hikmet Matba’a-i İslâmiyyesi, 1332/1914.

Subhi Edhem. *Darvenizm*. Manastır: Beynelmilel Ticaret Matbaası, 1327/1911.

Subhi Edhem. *Lamarkckizm*. Dersaadet: Nefâset Matbaası, 1330/1914.

Türker, Ömer. *Evrîm Risalesi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024.

Uludağ, Süleyman. “Dünya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/22-25. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Uludağ, Süleyman. “Giriş”. *Mukaddime*. mlf. İbn Haldun. İstanbul: Dergâh Yayınları, 20. Basım, 2023.

Uludağ, Süleyman. “Kemâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/222. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2. Basım, 2005.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 8. Basım, 2005.

Yaran, Cafer Sadık. *Din ve Bilim Çağdaş Batı ve İslâm Düşüncesinden Seçme Felsefî Yazılar*.

Samsun: Sidre Yayınları, 1997.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2023.

Ziya Gökalp. "İttihat ve Terakki Kongresi 6". *İslâm Mecmuası* 4/48 (Muharrem 1335/Kasım 1916), 14-17.